

Bossche

K R I N G E N

**Waarderingspenning voor de Kring
Reinier van Arkel 575 jaar
Plaquette voor Soete Moeder**

In dit nummer

Berichten

16 Reactie

Column

9 Den Bosch hee weer wa: Bellefleure

Kunst en cultuur

10 Puntneuzen en kersenpitten: een smakelijke culinaire geschiedenis

14 Handel en Nijverheid in beeld

20 Jo Juda en Paul Citroen

Mensen

Stad

63 Littekens in het stadsweefsel

6 Achter-straatjes: een typisch Bosch verschijnsel

Historie

23 Reinier van Arkel 575 jaar

28 Familie Van Bree, glasfabrikanten in de 17de en 18de eeuw

32 De 'Franse' vesting 's-Hertogenbosch in twee bijzondere aanwinsten

38 Nooit gebouwd in 's-Hertogenbosch: Een gotische gevel aan de Hooge Steenweg

46 'Een filiaal blijft slechts een filiaal': Twee ondernemersgeslachten en hun fabriekscomplex

Taal

26 Hoe schréfde gij dè?

26 Het Grôôt Bosch Dictee 2017

Nieuws

19 Nieuws van Het Noordbrabants Museum

Bossche Kringen is het minimaal zes maal per jaar versijjnend tijdschrift van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch.

Redactie

Nik de Vries (voorzitter-hoofredacteur), Alies Baan*, Joris van Dierendonck* (hoofredacteur), Ronald Glaudemans*, Wendy Govaers, Rolf Hage*, Ed Hupkens, Jan Korsten, Gerard ter Steege, Johan Strang, Vincent Verstappen (bestuur), Ton Vogel, Ellie de Vries (fotografie).

Bossche Kringen is voortgekomen uit de redacties van KringNieuws en Bossche Bladen. Auteurs van voormalig Bossche Bladen zijn gekenmerkt met een*.

Aan dit nummer schreven mee:

Jos Bakker⁴¹, Bestuur⁵, Hannes van Cisse⁹, Geert Donkers¹⁴, Frank Finkers²⁶, Frans van Gaal⁴⁶, Ronald Glaudemans³⁸, Ton Graus⁶³, Rolf Hage³², Ed Hupkens⁶, Anette de Lange¹⁰, Redactie^{15 36 44 53}, Hanny Roodnat⁴¹, Gerard ter Steege¹⁶, Bert Subelack⁵⁴, Ton Vogel^{28 41}, Antoinette de Vries⁴¹, Nik de Vries^{4 16 23}, Werkgroep Culturele Activiteiten⁴², Huber van Werkhoven²⁰

Ontwerp en Vormgeving

Studio Van Elten 's-Hertogenbosch

Redactieadres

Secretariaat Bossche Kringen
Postbus 162, 5200 BE 's-Hertogenbosch
E-mail: redactie@kringvrienden.nl
Oplage 2.400 stuks
ISSN: 2352-9105

Niets uit een editie mag worden gekopieerd of elders gepubliceerd zonder uitdrukkelijke toestemming van Kring Vrienden en de redactie; dit geldt ook voor het in enige vorm elektronisch beschikbaar stellen.

De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Personen of instanties die desondanks van mening zijn aan deze uitgave aanspraken te kunnen ontlennen wordt verzocht om contact op te nemen met de redactie.

Werkgroepen

- 42 Berichten van de werkgroep Culturele Activiteiten
- 44 Plaquette voor Soete Moeder
- 54 De Zusters van het Allerheiligst Hart van Jezus (Sorores Sanctissimi Cordis Jesu), ook wel bekend als de Zusters van Moerdijk, en hun vestiging in de Maliskamp

Vereniging

- 5 Uit Bestuurlijke Kringen: Na ruim 200 dagen
- 8 Luchtboogbeeldjes op een rij
- 15 Waarderingspenning voor de Kring
- 16 Twee matadores doen stapje terug
- 36 De Kring krijgt Raad van Toezicht
- 53 Nieuwe Leden van Verdienste
- 63 In Memoriam: Jan Verhoeven

Ten geleide

Als u dit leest, zijn de verkiezingen achter de rug. Nu ik dit schrijf, is veel nog ongewis. Hopelijk kan er een coalitie gevormd worden, waarin aandacht voor historie, kunst en cultuur een belangrijke plaats inneemt – naast andere belangrijke thema's.

Dat is ook belangrijk voor een vereniging als de onze: wij zijn toch hoeders van cultuurhistorie en proberen deze op allerlei manieren aan de man te brengen. Bossche Kringen draagt daar zijn steentje aan bij.

Naast veel nieuws over de Kring zelf, vindt u een scala van artikelen over onderwerpen, waarvan wij als redactie hopen dat ze ook bij u op enig enthousiasme kunnen rekenen.

We starten in dit nummer in ieder geval met twee nieuwe series: een over straten in 's-Hertogenbosch, van de hand van kenner Ed Hupkens, en een over 'profane' beelden in de stad, geschreven door Geert Donkers. Na de heiligenbeelden heeft hij zich op dit nieuwe onderwerp gestort.

Natuurlijk wensen we u weer veel lees- en kijkplezier. Hebt u zelf iets waarvan u denkt dat het interessant is voor ons blad, laat het ons dan weten via het mailadres van de redactie. En belangrijk: de tekst graag in Word aanleveren, illustraties apart in zo hoog mogelijke resolutie. B

Bossche Kringen is een uitgave van:

Kringhuis en Kringbalie

Parade 12

Telefoon 073 - 613 50 98

Telefax 073 - 614 60 21

Voor openingstijden zie onze website

www.KringVrienden.nl

www.DagjeDenBosch.com

Secretariaat

Postbus 1162

5200 BE 's-Hertogenbosch

E-mail: algemeen@kringvrienden.nl

Internet: www.kringvrienden.nl

Betalingen:

IBAN: NL98INGB0003119716

Jaarlijkse bijdrage minimaal € 20,00

De uiterste inleverdatum voor artikelen voor het volgende nummer is 14 april 2017.

Voorpagina

Foto: Ellie de Vries

's-Hertogenbosch was in het verleden een stad van sigarenmakers. Goulmy en Baar was een begrip. Zie het artikel van Frans van Gaal elders in dit nummer. De fabriek heeft nu een andere functie, maar op de muur aan de Boschveldweg prijken trots de oude namen.

Achterpagina

Foto: Ellie de Vries

Zoals in het vorige nummer gemeld, proberen we dit jaar het Bossche Broek in verschillende stadia aan u te laten zien. Dit keer een beeld van de ontluikende lente.

Uit Bestuurlijke Kringen

Na ruim 200 dagen

Na ruim 200 dagen wil het bestuur graag laten weten welke bestuurlijke contacten en activiteiten er hebben plaatsgevonden. Eén ding is wel duidelijk geworden: de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch is in de ogen van vertegenwoordigers op terrein van cultuurhistorie en in de ogen van het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch een betrouwbare, deskundige en professionele partner.

Bestuursoverdracht

Het oude bestuur heeft voor een goede overdracht aan het nieuwe bestuur gezorgd. Het nieuwe bestuur weet inmiddels waar Abraham de mosterd haalt, welke buurlieden beter zijn dan verre vrienden, waar verraderlijke kuilen liggen en reddende terpen, maar vooral hoe de liefde voor de stad 's-Hertogenbosch in de harten van onze vrijwilligers klopt. Maar er zijn nog witte vlekken! Die hoopt het bestuur toch nog snel te verkennen in het belang van onze Kring.

Uitgangspunt voor het bestuur is dus een goede communicatie met de vrijwilligers om het plezier in het vrijwilligerswerk te garanderen zodat de bezoekers van onze stad een genoeglijk en interessant 'dagje Den Bosch' meemaken.

Een ander belangrijk uitgangspunt is het benadrukken en koesteren van de kern van de Kring Vrienden, namelijk de heemkundeafdeling: het kenniscentrum. Hier vindt verzamelen, identificeren, determineren, beschrijven en onderzoek plaats. Kortom een prachtige basis voor de verhalen die de gidsen aan de belangstellenden kunnen vertellen. Bovendien leiden deze activiteiten binnen het kenniscentrum tot publicaties om de verworven kennis te delen.

Bestuurlijke oriëntatie

In de afgelopen 200 dagen heeft het bestuur gesproken met het bestuur van het kenniscentrum, de bedrijfsleiding Binnendieze, de coördinatoren en andere functionarissen die het bestuur van goede adviezen voorzagen.

Ook zijn er kennismakingbijeenkomsten geweest met wethouder Van Olden en met het hoofd van de Afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch tezamen met al zijn teamleiders. Ja zelfs met de buurman op de Parade, zijne hoogwaardige excellentie monseigneur De Korte.

Daarnaast heeft het bestuur overleg gehad met diverse andere verenigingen, projectgroepen, stichtingen die zich ook met 's-Hertogenbossche cultuurhistorische zaken bezighouden.

Bestuurlijke activiteiten

Natuurlijk heeft het bestuur uit waardering voor alle vrijwilligers die zich in 2016 met tomeloos enthousiasme hebben ingezet, een sprookjesachtige vrijwilligersdag in de Efteling georganiseerd. We zien er met genoegen op terug.

Elders in Bossche Kringen staat vermeld dat het bestuur een Raad van Toezicht heeft samen-

gesteld die door de leden is aanvaard. Het bestuur is hier zeer mee ingenomen en kijkt uit naar het eerste formele overleg. Transparantie bevorderen en verantwoording afleggen, dat wil het bestuur van de vereniging Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch. Alle afdelingen is door het bestuur gevraagd hun speerpunten voor 2017 te formuleren. Dat is inmiddels gebeurd. Via deze speerpunten wil het bestuur samenhang en samenwerking bevorderen tussen de schippergidsen, de gidsen op het droge en het kenniscentrum. Samen in verbondenheid, dat wil het bestuur binnen de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch bewerkstelligen.

Het bestuur heeft het beleidsplan uit 2014 goed bekeken om vandaaruit het jaarplan 2017-2018 te formuleren. Dit jaarplan is te lezen in het volgende nummer van Bossche Kringen.

Communicatie tussen bestuur, vrijwilligers en leden is een veelomvattende zaak. Het voorbereide intranet is door het bestuur in werking gesteld. Vanaf nu kan elke vrijwilliger belangrijke informatie ophalen en toevoegen. Over communicatie gesproken! B

Achter-straatjes: een typisch Bosch verschijnsel

In 's-Hertogenbosch komen straatnamen voor die met 'Achter' beginnen. Vroeger waren deze straatjes vaak smalle ontsluitingen naar achterliggende erven, waar eenkamerwoningen (cameren) stonden en/of bedrijven gevestigd waren. Deze steegjes geven de oorspronkelijke verkaveling aan van de percelen in middeleeuws 's-Hertogenbosch.

Vaak begon de naam van zo'n straatje met 'Achter'. Onze stad heeft tientallen van deze typisch Bossche Achter-straatjes gekend, een groot aantal is in de loop der geschiedenis verdwenen. Op dit moment telt de binnenstad nog 22 van die Achter-steegjes.

Het steegje Achter het Fortuintje (tussen Vugterstraat en Parklaan) met vijf karakteristieke lichtbogen. Anno 1950.

Soms veranderde een straat simpelweg van naam. Naast het Heilige Geesthuis, waar nu de Openbare Bibliotheek gevestigd is, stond ooit het Predikherenklooster. Tussen beide complexen liep een steegje met de naam Achter de Prekers. Vanaf 1641 werd een begin gemaakt met het slopen van de kloostergebouwen. Tevens kwam op de plek van Achter de Prekers de 2e Nieuwstraat tot stand, die oorspronkelijk doorliep tot aan de Noordwal. Op 18 december 1890 werd die naam weer veranderd in Sint Josephstraat, in verband met de komst van de redemptoristen en de bouw van de Sint-Josephkerk. Een ander voorbeeld van een naamsverandering van een Achter-straatje is Achter de Brueren, deze liep achter het Minderbroedersklooster. In 1611 was de naam Koffermekersstraat, in de tweede helft van de 17de eeuw werd die gewijzigd in de Snellestraat. Deze laatste naam verwijst naar een woonhuis met de huisnaam De Drie Snellekens, gelegen Snellestraat 32. Een snel is een drinkbeker.

Sloop en renovatie

De huidige Scheidingstraat heeft in het verre verleden ook Achter den Gapert en Achter de Zwarte Hond geheten. Het grote hoekhuis Scheidingstraat/Hooge Steenweg werd opgesplitst: in 1571 was het rechtergedeelte een brouwerij met de naam De Gapert. In 1610 kreeg het linkergedeelte de naam De Zwarte Hond. Vandaar de straatnamen.

Sommige Achter-straatjes zijn gesloopt, meestal tijdens de renovatie van een volkswijk, zoals De Pijp, Diepstraatwijk, Beurzekiet. Een voorbeeld hiervan is Achter de Raam, ooit gelegen in De Pijp. De straatnaam verwijst naar de

Soms veranderde een straat simpelweg van naam

Het steegje Achter den Engel (tussen Vughterstraat en Westwal). Anno 1981.

vroegere wolnijverheid. Het herinnert aan de houten stellages of ramen, waarin de pas gevolde of geverfde wollen lappen gespannen werden.

Een ander voorbeeld van een gesloopt Achter-straatje is Achter den Steenoven. Het was een van de vele zijsteegjes aan de Brede Haven. De straatnaam verwijst naar een hoekhuis dat De Steenoven heette, nu staat er een appartementencomplex. Ook het laatmiddeleeuwse steegje Achter de Vergulde Ploeg is verdwenen. Het was genoemd

naar het hoekhuis De Ploeg aan de Hinthamerstraat 49-51. Het steegje vormde een vluchtroute voor de katholieke schuilkerk die tussen de Hinthamerstraat en de Kerkstraat heeft gestaan. Tot begin van de 20ste eeuw vormde het voormalige straatje een verbinding met het nog steeds bestaande steegje Achter den Engelschen Pispot. Dit laatste straatje heeft in de loop der eeuwen verschillende andere namen gehad, waaronder Achter de Tromp (vernoemd naar het hoekhuis De Tromp) en Achter de Gouden Ridder (genoemd naar het hoekhuis de Gouden Ridder). De nog steeds bestaande In den Boerenmouw is een zijstraat van de Hinthamerstraat, tussen de huisnummers 74 en 76. In vroegere tijden heette de straat Achter den Boerenmouw, deze naam was een

verwijzing naar een hoekhuis dat een boerenmouw als uithangteken droeg.

Verdwenen en opgenomen Achter de Roskam was een verbindingsteegje tussen de inmiddels gesloopte Diepstraat en Windmolenbergstraat. Stijfselpot, Kringelgang en Uilenspiegel waren de welluidende namen van de andere, verdwenen dwarssteegjes. Op die plek werd het voormalige bejaardenhuis Antoniegaarde gebouwd (1956-2000), in 2002 vervangen door een modern seniorencomplex. Heel wat Achter-sstraatjes zijn verdwenen, doordat ze in de loop van de tijd werden opgenomen in de bebouwing (bij renovatie of verbouwing van huizen en winkelpanden). Het woonhuis Orthenstraat

59 heeft een mooie halsgevel uit de 18de eeuw. Boven de poort staat de huisnaam: In de Witte Pluym. Bij een renovatie van het pand in 2001 werd het toen nog bestaande steegje Achter de Pluim gedicht en bij de woning getrokken. Daarbij werd de trap in de hal weggehaald. Het steegje, achter de poort naast de voordeur, is nog wel herkenbaar. De straatnaam Achter de Vergulde Klok wordt door de gemeente niet meer vermeld. Het fysieke steegje bestaat nog steeds, maar is opgenomen in de bebouwing van Vughterstraat 224 en 226. Het straatje was vernoemd naar branderij De Klok die in het pand De Vergulde Klok op de hoek, Vughterstraat 226, was gevestigd. Het liep vroeger door tot aan de Parklaan, op die plek hebben zeven cameren gestaan. B

Vereniging

Tekst: Redactie

Luchtboogbeeldjes op een rij

In 2016 hebben meer dan 125.000 bezoekers de Wonderlijke Klim gemaakt om staande in de dakgoot van de Sint-Jan de vele luchtboogbeeldjes van dichtbij te kunnen bekijken. Het zijn 96 stenen figuren, die zitten op de bovenste luchtbogen van de kathedraal. De figuren beelden een beroeps- en/of een zinnebeeldig thema uit. Thema's van steenhouwer en smid tot draak en aap.

De Sint-Jan is gebouwd in een gotische stijl met 16 dubbele luchtbogen. Op iedere luchtboog staan steeds zes beelden, dat betekent dus 96 luchtboogbeelden in totaal. Onder de vele bezoekers die de Wonderlijke Klim hebben gelopen, was ook Bert Verbruggen. Bert is schippergids op de Binnendieze, maar daarnaast is fotograferen zijn hobby. Deze hobby is door de eerste wandeling door de dakgoot van de Sint-Jan aardig uit de hand gelopen. Bert raakte gepassioneerd door de vele luchtboogbeeldjes en hij besloot om ze allemaal met de camera vast te leggen. In totaal heeft Bert tot zes keer

toe de Wonderlijke Klim gemaakt voordat hij nagenoeg alle beeldjes had vastgelegd. Het laatste beeldje, de Jankende Hond, heeft hij zelfs met de hulp van de aannemer achter een restauratiedoek weten te vinden. Alle foto's heeft hij op de computer bewerkt. De achtergronden en de ruis op de foto zijn weggehaald. Wat overbleef waren alleen de beeldjes met een klein stukje luchtboog. Met dit bijzondere fotoresultaat is hij vervolgens naar een uitgever gestapt met het idee om deze foto's in boekvorm uit te gaan geven. Een boekje met alleen de foto's zonder begeleidende tekst. Het is Bert gelukt om zijn boekje op de markt te brengen. Een boekje, dat de koper in staat stelt om de luchtboogbeeldjes van de Wonderlijke Klim in alle rust nogmaals te kunnen bekijken. B

Het boekje Een Wonderlijke Klim is te koop via de website boekscout.nl en verder onder meer bij boekhandel Adr. Heinen, het Kringhuis en bij de VVV. De prijs is € 17,99.

Den Bosch hee weer wa

Bellefleure

Ès ons Tiny gin nylons ha gedraoge, dan ha'k nooit nie gewete, hoe dè bellefleure smaoke.

't Moet op 'ne maandag zen gewist, want de plaots hing vol mi de was. De plaots, dè waar dè stukske achter 't hous, dè sommigte minse 'tuin' noemde. Aander zinne: 'd'n hof', mar die ha'n d'r dan ok tralterhande gruutes in staon. Wij zinnen alt' 'de plaots' en vrouw Brands hagg't over 'haar tuin'. Daor ston 'ne schonnen appelboom in. "Echte Brabantse Bellefleuren!"

Bè jons hong de was. Beddegoed en kleêr, en ok dinger, die ge anders nooit nie zaagt: ons moeders kusjet, en beehaas, groot van ons mam en kleinder van men zussen. D'r hongen ok van die smaol läpkes, mi veur en aachter 'n knupsgat, mar daor hê'k nooit naor gevraagd. Ik wies wel, wè of dè 'n sjarretelleke waar. Dè waar um nylons an omhog te houwen. 'n Sort galge, mar dan vur die dun, lichte beenkouse, die bè jons ok an de waslijn honge.

Bruur en ik ha'n 't bedocht: ès we nou 's de zwabber viete, dieje stok mi zo'n driehoek mi hil veul franjes, ge wit wel, en we zô'n dan daorin zonne nylon vastmaken mi wasknijpers, dan ha'n we 'n sort schepnet. En dan zô'n we, ès we op 't keukenträpke ginge staon, toch krek die schon bellefleure van vrouw Brands an kunnen!

't Skoepe van de zwabber en 'n nylon waar al spannend. Ons mam waar bove bezig. Vrouw Brands waar nie thous, ha'n we al gezien. Vurzichtig hengelde-n- ik op 't träpke naor 'n appel, terwijl Bruur m'n been vasthiel. En...ja! D'r plofte iets in dè nylon netje! Wij ha'n 'n bellefleur! Hij smakte mar zoer, en hij waar keihard ok nog 's ok. Ja, wè wilde, in augustus...

B

Puntneuzen en kersenpitten: een smakelijke culinaire geschiedenis

In september 2016 werd het boek *Puntneuzen en kersenpitten*. Verhalen en recepten uit de keuken van Jeroen Bosch gepresenteerd. Met de recepten moet een middeleeuws buffet op tafel kunnen worden gezet. Zijn de auteurs erin geslaagd om de tijd van Jheronimus Bosch toegankelijk te maken? En zijn de recepten geschikt om een middeleeuwse maaltijd te bereiden?

Noot

- 1 Ter aanvulling: The Forme of Cury en Le Viandier zijn op internet in het Gutenberg Project opgenomen. Het boek *De honesta voluptate et valetudine* van Platina (1421-1481) is het eerste gedrukte kookboek en in een vertaling online als een van de 'good reads' te vinden. De Franse gids voor goede echtgenotes en huisvrouwen uit 1393 is beter bekend als *Le Ménagier de Paris*. Via Google Books is een 19de-eeuwse uitgave in het Frans te lezen. Op oldcook.com is meer informatie over de Two 15th century Cookery books te krijgen, plus een link naar de middeleeuwse tekst. Het Alemannischen Büchlein von guter Speise staat op de site deutsche-digitale-bibliothek.de. Op www.coquinaria.nl/boeken/index.htm is meer informatie over een aantal van deze titels te vinden.

De beelden van eten, drinken en personages in het werk van Jeroen Bosch vormden de basis voor het boek. Het bevat 21 verhalen van (culinair) journalist, schrijver en historicus Jeroen Thijssen. Lizet Kruijff, die geschiedenis en prehistorische archeologie studeerde en zich specialiseerde in culinaire geschiedenis, voorzag de verhalen van achtergrondinformatie en recepten. Het boek is een uitgave van Loopvis en telt 240 pagina's. Het is geïllustreerd met foto's en details van het werk van Bosch en het bevat een overzicht van geraadpleegde literatuur.

Aantrekkelijke uitgave

Het is een aantrekkelijke uitgave. De bladspiegel doet wel wat onrustig aan, maar de korte stukjes tekst nodigen uit tot lezen. De 21 verhalen zijn luchtig geschreven en variëren in lengte van twee tot zeven bladzijden. Zij schetsen een beeld van de stad in de tijd van Bosch, maar bevestigen het vooral negentiende-eeuwse beeld van de middeleeuwen. De hoofdpersonen zijn overwegend burgers. De afbeeldingen van schilderijen van Jheronimus Bosch, navolgers en tijdgenoten geven eveneens sfeerbeelden, maar de link naar de personages in de verhalen is niet altijd duidelijk.

Feit en fictie

Een aantal verhalen verwijst naar gebeurtenissen uit de Bossche geschiedenis, waaronder de Neurenbergse peperceremonie, het veertiende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies en de stadsbrand van 1463. Dit betekent niet dat de verhalen volledig waarheidsgetrouw zijn. Naast historische figuren zijn er verzonnen personages en feiten zijn aangevuld met fictie. Zo begint de stadsbrand in het eerste verhaal in een bakkerij, na een echtelijke ruzie tussen de bakker en zijn vrouw. De inleiding begint met de jeugd van Jeroen Bosch, die opgroeide in 'het (...) 15de eeuwse 's-Hertogenbosch. Eerst aan de Vughterstraat daarna midden op de Markt (...). Hoewel heel lang is aangenomen dat hij in de Vughterstraat opgroeide, is toch al geruime tijd bekend dat dit onzeker, zelfs onwaarschijnlijk is. Zijn vader had sinds 1462 inderdaad het pand aan de Markt, dat nu bekendstaat als 'De Kleine Winst', in eigendom; zeer waarschijnlijk woonde en werkte hij daar. In het verhaal over het eiervrouwtje wordt verwezen naar een heksenverbranding in Peelland. De beruchte heksenprocessen in Peelland vonden echter 79 jaar na de dood van Jheronimus Bosch plaats. In 1595 werden 23 vrouwen veroordeeld tot de brandstapel. Tot in de eerste helft van de zestiende eeuw werden heksen nog meestal gestraft met boetes en verbanning.

Recepten

Het boek telt 36 recepten, waarvan 15 recepten volgens de bronvermelding in de tijd van Jheronimus Bosch zijn gepubliceerd. Zes recepten zijn ouder. De recepten zijn niet consequent geplaatst: originele teksten, vertalingen en bewerkingen kunnen alleen of in combinaties hiervan voorkomen. Ook de bronvermelding bij de originele recepten is niet consequent en ontbreekt soms volledig.

De meeste recepten zijn voor een moderne hobbykok goed uitvoerbaar. Tien recepten vragen een wat avontuurlijke instelling. Dit kan zijn omdat de hoeveelheden van de ingrediënten niet exact worden aangegeven of doordat de opgesomde ingrediënten niet bij iedere supermarkt te vinden zullen zijn. Ook zal niet iedereen zich direct willen wagen aan een gerecht met de longen, nieren en milt van een pas geslacht varken of het zelf maken van worsten in gewassen varkensdarmen. Toch blijven er genoeg goede en vrij eenvoudig te bereiden gerechten over. En wie weet

komen de minder toegankelijke recepten nog ooit op tafel als men de smaak van de middeleeuwen eenmaal te pakken heeft.

Bronnen

- Na ieder verhaal is achtergrondinformatie ingevoegd. Er zijn onder meer artikelen over appelsoorten, wijn, bier, vis, messenmakers en humeurenleer. Het zijn korte maar zeer informatieve teksten, meestal één bladzijde lang.
- In de lijst van geraadpleegde literatuur zijn wat schoonheidsfoutjes gesloten. Bovendien zijn niet alle bronnen die bij de recepten genoemd worden, in deze literatuuropgave opgenomen.¹

Sfeer proeven

Kortom, Puntneuzen en kersenspitten is een smakelijk boek en zeker geschikt voor een breed publiek. De verhalen laten de lezer de sfeer van de stad van Bosch proeven, al moet de historische juistheid wel met een korrel zout worden genomen. De informatieve teksten bieden een interessante introductie op culinaire geschiedenis. De recepten vragen soms enig lef en doorzettingsvermogen van de moderne kok, maar dan staat er uiteindelijk een maaltijd op tafel die zo uit de keuken van Jeroen Bosch had kunnen komen. B

Anette de Lange is gemeentearchivaris in Gemert-Bakel.

Het Eiertvrouwtje

'Elk ei poetste ze met een doekje tot het glom. Elk ei hield ze even tegen het licht, om te zien of de zon er doorheen kon schijnen. Wat een wonderlijke dingen waren het toch, dacht ze. Hoe had Onze-lieve-heer het kunnen bedenken. Een kluisje vol leven, de smakelijkste lekkernij die je kon bedenken, onmisbaar in taarten, omeletten en op Vastelavond – en het kwam uit de kont van een kip!

Buiten kakelden de piepkuijken die Vrouwe Tilman van den Broek, vrouw van de kerkmeester, had besteld. Zulke groten kwamen aan haar kraam, bij haar, Grieleke een eiertverkoopster uit Berlicum. Onze-lieve-heer had haar gezegend. Ze trok het bakje water naar zich toe en legde haar schatten er een voor een in. Alle vleiden zich op de bodem. Ze bezag het met vreugde.'

Fragment uit: 'Puntneuzen en kersenspitten', Het Eiertvrouwtje (p. 159)

Recept voor 'Ghecloven Nonnen'

'Jeroen Bosch schilderde opmerkelijk veel nonnen in combinatie met eieren. Wat zou dat betekenen? Dat de reine nonnetjes niet zo ongeschonden zijn als na hun gelofte gedacht? Het zou in elk geval de naam Ghecloven Nonnen verklaren voor deze gevulde eieren. Het recept blijft kookboeken lang populair. Om ghecloven nonnen te maken. Neemt eieren en kook ze hart. Dan doe je er de schalen af, en peltse ende snij je ze overlans doormidden. Dan neemt de dooiers van deze eieren en die stamp je fijn in een vijzel. Maar eerst doe je er een beetje saffraan door, kaneel en gemberpoeder, salie en peterselie. En als je wilt ook appel en peper. Dat stamp je allemaal samen fijn en vult ermee de witten van de eieren waar je de dooiers hebt uitgehaald. Dan bak je de eieren in raapsmout of boter. En als het gebakken is dan strooi je kaneel met rietsuiker over het vulsel. En als je deze eieren op tafel dient dan leg je ze in de schotel met de open kant naar boven, namelijk het wit met het vulsel aan de bovenkant.

Nodig

8 eieren, 2 draadjes saffraan, $\frac{1}{4} + \frac{1}{4}$ theelepel kaneelpoeder, $\frac{1}{2}$ theelepel gemberpoeder, $\frac{1}{2}$ theelepel versgemalen peper, 2 flinke saliebladeren, handje peterselieblad, $\frac{1}{2}$ geraspte, niet al te zure appel en rietsuiker

Bereiding

Kook per persoon 1 tot 2 eieren hard. Laat ze schrikken en afkoelen. Pel de eieren en snijd ze overlans doormidden. Haal de dooiers eruit en doe ze in een kom. Prak de dooiers fijn met een vork en voeg saffraan, $\frac{1}{4}$ theelepel kaneel, gember en peper toe – plus een snuf zout ook al staat dat niet in het oorspronkelijke recept. Doe dan de fijngesnipperde salie en peterselie erbij en de geraspte appel. Roer dit alles goed dooreen, zodat er een smeuvige, spicy massa ontstaat. Vul de eiwitten met het mengsel, bak ze in boter, leg ze op een schaal en strooi er beetje suiker en kaneel over.'

Fragment uit: 'Puntneuzen en kersenpitten', (p. 165), recept voor gevulde eieren, afkomstig van 'Een notabel boeckxen van cokeryen' (1514).

Handel en Nijverheid in beeld

In 1931 werd aan de Schapenmarkt in 's-Hertogenbosch het prestigieuze warenhuis van Vroom & Dreesmann geopend. Het gebouw werd ontworpen door architect Oscar Leeuw. Het was zeker voor die tijd een fors en functioneel winkelpand waar ook aandacht was voor kunst. Huib Luns ontwierp in het trappenhuis een aantal imposante ramen en aan de voorgevel was plaats voor twee beelden. Het gebouw staat er nog steeds, het merk V&D is uit het straatbeeld verdwenen.

Het rechtse beeld stelt Mercurius of Hermes voor. In de mythologie was hij een van de oudste goden. Hij was een zoon van Zeus en Maia en door Zeus aangesteld als de bode voor de goden. Hij werd daarom vaak voorgesteld als heraut met een staf, sandalen en een breedgerande muts. Verder was Mercurius de god van de kooplieden, maar ook van de dieven. In het beeld aan de gevel van het gebouw werd Mercurius afgebeeld in een lang gewaad en op het hoofd een helm met vleugels. In de hand houdt hij de caduceus, een bodenstaf omwonden door twee slangen. In de andere hand draagt hij een geldbuidel.

Van het andere beeld werd jarenlang aangenomen dat het Ceres, de godin van de nijverheid, was. Dat was een toepasselijke keuze voor het warenhuis. Tot men echter bij een veilinghuis ontdekte dat deze godin een spintol in de hand hield. Dat was het attribuut van de godin Clotho. Zij was in de mythen een dochter van Zeus en de titane Themis. Clotho was een van de godinnen van het noodlot. Deze spinster spon voor de mens de levensdraad en bepaalde zo zijn of haar lot. Opvallend bij dit beeld is het moderne jarendertig kapsel. Bij een schoonmaakbeurt bleken de beelden niet van brons maar van zandsteen met een bronskleurig patina gemaakt te zijn. Het beeld van het reeds genoemde beeld van Clotho bij het veilinghuis was wel in brons uitgevoerd. De maker van de beelden was August Falise (1875-1936). Falise werd in Wageningen geboren en woonde daar ook vele jaren. Hij volgde onder meer een opleiding aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid in Amsterdam. Van 1921 tot aan zijn dood in 1936 was hij als leraar verbonden aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht in 's-Hertogenbosch.

Vereniging

Waarderings- penning voor de Kring

Voor aanvang van de extra Algemene Ledenvergadering van januari 2017 kwam wethouder Jos van Son de Kring nogmaals bedanken voor het vele werk dat de vrijwilligers ervan hebben verricht tijdens

Hier gaf hij een groot aantal leerlingen les in anatomie en boetseren. Falise kreeg met name in katholieke kring regelmatig grote opdrachten. In 's-Hertogenbosch vervaardigde hij onder andere de beelden van Jeroen Bosch en kardinaal Van Rossum. Hij werd veel gevraagd omdat hij een vakbekwaam kunstenaar was en omdat hij werkte in een traditionele stijl. Onlangs kreeg de neogotische gevel van het pand Kerkstraat 34 de twee beelden terug, die door vandalen vernield waren. De vrouwenfiguren stelden 'handel en nijverheid' voor. Links de handel met de hoorn des overvloeds aan de voeten en de staf van de handelsgod Hermes, de cadeceus, in de hand en rechts de personificatie van de nijverheid. Deze figuur heeft een bijenkorf aan de voeten, een spintol in de hand en een stoomlocomotief op de achtergrond. De beelden zijn replica's die door de beeldhouwer Ton Mooij werden gemaakt. Overigens waren het voor deze periode en deze stad vrij unieke beelden door hun mythologische betekenis. Beelden met een katholieke duiding kwamen veel vaker voor.

Bronnen:
Bossche Encyclopedie
H. Molhuysen, Oe gotte kèk daor

het Jheronimus Boschjaar 2016. Hij wees hierbij nadrukkelijk op de grote inspanning van de vrijwilligers van de Kring.

Met deze bijdrage hebben zij op een mooie en bijzondere wijze betekenis gegeven aan de uitstraling van de stad, nationaal en internationaal. Tijdens de afsluiting van het Boschjaar in december hebben vele vrijwilligers uit handen van de burgemeester al de bronzen waarderingspenning Jheronimus Bosch 2016 mogen ontvangen. Maar nu was de wethouder speciaal naar cultureel centrum De Helftheuvel gekomen om namens de gemeente opnieuw de

waardering uit te spreken voor de vrijwillige inzet bij de vele activiteiten (varen, klimmen, gidsen et cetera) die het Boschjaar mede tot een groot succes hebben gemaakt. Als blijk van waardering overhandigde hij aan de voorzitter van de Kring, mevrouw Yvonne Moerman, de zilveren waarderingspenning van de gemeente met de daarbij behorende oorkonde. De voorzitter gaf aan deze waardering zeer op prijs te stellen, maar kon niet nalaten om te benadrukken dat het de vrijwilligers zijn die de Kring maken tot wat het is en daar hoort deze waardering thuis.

B

Korte berichten

Reactie

Waar het de Koninklijke Harmonie 's-Hertogenbosch betreft heeft uw redactie het blijkbaar moeilijk. Immers, in het verleden betitelde u onze vereniging bij de onthulling van de gedenksteen voor de gevallen Fransen bij de parkeergarage St. Jan betitelde al als "'s-Hertogenbosch Muziekkorps" en in Bossche Kringen van januari 2017 ziet u kans om ons als fanfarekorps van de sigarenfabriek Willem II neer te zetten.

Onze harmonie werd inderdaad in 1894 opgericht als Harmonie Neerlandia door de heren Van der Elst en Van den Eerenbeemt en bestond uit werknemers van de Sigarenfabrieken Eugène Goulmy en Rudolf Baar. In augustus van datzelfde jaar adopteerden de directeurs de vereniging en werd de naam "Muziekkorps der Sigarenfabrieken Goulmy en Baar". Willem II was helemaal niet in beeld. Pas toen de Sigarenfabriek Goulmy en Baar op 1 oktober 1929 werd ontbonden ging de fabriek over in handen van Willem II met als directeur de heer Kersten. Willem II was dus beslist niet een van de vele joodse ondernemingen in de stad. Overigens kon onze vereniging, gezien het tijdstip van de dag, slechts met een delegatie aanwezig zijn. Misschien was dat gezien de afmetingen van de Toonzaal ook helemaal niet erg.

Met vriendelijke groet,
Jacq van der Last
Secretaris Koninklijke Harmonie 's-Hertogenbosch

B

Vereniging

Twée matadores doen stapje terug

Terugkijkend op het jaar 2016 kunnen we vaststellen, dat er bij de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch vele vernieuwingen hebben plaatsgevonden. Nagenoeg het hele Kringbestuur is tijdens de Algemene Ledenvergadering gewijzigd. Het Bolwerk Sint-Jan is in dat voorjaar in gebruik genomen als het nieuwe informatie- en kaartverkooppunt van de Kring. Bij de vaartochten zijn ook ingrijpende wijzigingen doorgevoerd of in gang gezet. De verkoopbalie in de Molenstraat is verplaatst naar het Bolwerk Sint-Jan. Hierdoor kwam ruimte in het schippershok vrij, waarna het pand intern ingrijpend is veranderd. Het waren bouwtechnische veranderingen, die niet altijd met gejuich zijn ontvangen, maar nog verder verbeterd gaan worden. De Handelsroute werd definitief in het vaarprogramma opgenomen.

Waterleiding

Bij de bedrijfsleiding van de Binnendieze – de waterleiding in de schippersmond – staat nu ook een vernieuwing op stapel. Dick de Rooij en Hans Fagel hebben aangegeven bij de start van het vaarseizoen 2017 een stapje terug te gaan doen. Het gevolg is dat vanaf dit jaar een nieuw samengestelde bedrijfsleiding de belangen bij het varen gaat behartigen. Ook dit is een verandering, die al in 2016 is ingezet. Het terugtreden uit de waterleiding was aanleiding voor de redactie om met Dick en Hans te praten, vooral over hun ervaringen bij de Binnendieze.

We gaan niet weg

“Wij gaan zeker niet weg bij de Binnendieze,” begint Dick zijn verhaal, “maar na negen jaar de kar te hebben getrokken, vind ik het welletjes. Ik wil het wat rustiger aan doen. Los van alle dagelijkse organisatorische besognes kan ik nu weer rustig gaan varen.” Dit wordt met graagte beaamd door Hans. Deze laatste is nog niet zo lang lid van de bedrijfsleiding. In 2013 volgde hij Jan van Roosmalen op. “Samen met Nico Aarens en Dick heb ik met veel plezier meegeholpen om de vaardiensten zo goed mogelijk te laten verlopen. Helaas is Nico ons tussentijds ontvallen, wat wij nog steeds als een groot verlies ervaren bij de Binnendieze.

Beiden benadrukken dat de communicatie erg belangrijk is, zeker ook naar de schippers toe

Wij zijn daarna vanzelfsprekend met zijn tweeën doorgegaan om de boten in de vaart te houden. Daarbij fantastisch gesteund door vele vrijwilligers zoals bijvoorbeeld de technische dienst, de schoonmaakkploeg, de roostercommissie en vele anderen.”

Taken

Naast de algemene taken is het organiseren en coördineren van de opleiding Schippergids Binnendieze door de jaren heen de belangrijkste taak van Dick geweest. “Daar komt toch nog veel bij kijken,” vertelt hij. Na een oproep in de lokale media volgt een eerste beoordeling van de aanmeldingen. Daarna starten de intakegesprekken. Aan de hand van de verkregen informatie wordt de groep cursisten samengesteld.

Er moet een lesrooster worden gemaakt, waarin de toetsen zijn opgenomen. De docenten van het theoretische deel moeten worden bijgepraat. In overleg met de vaarinstructeurs worden de praktijklessen ingedeeld. Tussendoor wordt de voortgang regelmatig geëvalueerd. De kandidaten worden beoordeeld op hun ontwikkeling naar schippergids toe. Het is lastig als een kandidaat niet voldoet en niet voldoende potentie laat zien om de eindstreep te halen. In dat geval moet Dick een vervelend gesprek voeren met de betrokkene, “zeker als dat gaat bij het niet halen van de theorietoets, omdat van meet af al aan is aangegeven dat een herkansing daarbij niet mogelijk is. Bij alles moet de cursist steeds bedenken: je bent als schippergids bezig met een boot vol gasten en dat betekent veel verantwoordelijkheid. Daarom gaat hier kwaliteit voor kwantiteit.” Met meer dan 100 vrijwilligers bij de Binnendieze kreeg Hans de personele zorg op zijn bordje. Hij was, net als Dick in 2000 schippergids geworden en samen werden ze al in 2002 vaarinstructeur. Een jaar later ‘promoveerde’ Dick tot hoofd opleiding. Na het vertrek van Wil Wingerden in 2007 bestond de leiding van de Binnendieze daarna uit vier mensen. “Daarmee kon je makkelijk taken verdelen, terwijl je vier aanspreekpunten had,”

voegt Dick toe. "Als team waren we bezig met vele zaken maar altijd was er wel iemand bereikbaar. Aanvankelijk was het bestuur van de Kring hier niet zo gelukkig mee, maar later gaf het toe, dat deze werkwijze goed functioneerde. Het werkte zelfs zo goed, dat goed onderbouwde adviezen van de bedrijfsleiding vrijwel zonder problemen werden overgenomen. Dat betekende rust in de tent, want het bestuur zei: regelen jullie dat maar, dan komt het wel goed."

Toen en nu

Hans vertelt over die beginperiode. "Het inroosteren ging met dobbelstenen: daar werd mee gegooid en zo werd één van de 30 schippers ingedeeld." Vermeldenswaardig is ook, dat het destijds uniek was dat een vrouw schippergids werd, iets waar we nu niet meer van opkijken. Door personele verschuivingen moest de organisatie van de opleiding opnieuw worden opgezet. Hierbij is toen voortgeborduurd op de basis, die door Wim Sluijter was gelegd. Dick kreeg het voortouw, daarbij ondersteund door Johan Strang, Henk Janssens, Gerry Brullemans en de vaarinstructeurs. Vroeger ging alles op papier, ook bij de opleiding. Nu worden alle technische oefjes ingezet. De lesstof is in de loop van de jaren daardoor aangepast en geactualiseerd.

Sinds Hans in 2013 bij de bedrijfsleiding kwam, is hij de eerste woordvoerder namens de bedrijfsleiding zowel intern als naar het bestuur van de Kring. Beiden benadrukken dat de communicatie erg belangrijk is, zeker ook naar de schippers toe. "Het Kringbestuur moet altijd de werkbare randvoorwaarden scheppen waarbinnen de vrijwilligers zo goed mogelijk

kunnen functioneren. De bestuursleden moeten daarvoor alom een luisterend oor hebben, zeker ook naar de bedrijfsleiding toe: niet alleen besturen van bovenaf, maar andersom open staan voor ideeën en voorstellen vanuit de basis." Voor de bedrijfsleiding is een goede verstandhouding en samenspraak met het bestuur heel belangrijk, want uiteindelijk is het wel het Kringbestuur dat beslist. Een goede onderlinge sfeer bij de Binnendieze is een speerpunt, daar moeten wij alert op zijn: een kwinkslag hier, een serieuze opmerking daar, maar altijd met de zorg voor een gemoedelijke en gemotiveerde groep vrijwilligers.

Rijkdom

Zowel Dick als Hans gaan niet vertrekken bij de Binnendieze. Beiden gaan graag door als schippergids en vaarinstructeur. "Het is een rijkdom deel uit te maken van zo'n geweldige vrijwilligersgroep, lees schippers. Het mooie van schippergids zijn is het ontmoeten, niet alleen van schippers onderling, maar vooral ook in de boot het ontmoeten van gasten. Om hen draait het per slot van rekening allemaal. Als zij na een vaartocht blij en tevreden naar huis gaan, hebben onze schippers het goed gedaan," roepen beiden in koor. Wij wensen Dick en Hans nog veel mooie ontmoetingen toe.

B

Nieuws van Het Noordbrabants Museum

Verspijkerd en verzaagd

Het Noordbrabants Museum wijdt eerste tentoonstelling aan vijf decennia hergebruik van heiligenbeelden in de Nederlandse beeldhouwkunst

Van 18 februari t/m 5 juni 2017 presenteert Het Noordbrabants Museum de tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd*. Hergebruik van heiligenbeelden in de Nederlandse beeldhouwkunst. Er wordt werk getoond van diverse kunstenaars die gipsen devotiebeelden transformeren tot kunstwerken. Niet eerder is een tentoonstelling gewijd aan dit merkwaardige, Nederlandse fenomeen. Centraal in de expositie staat het oeuvre van de Bossche kunstenaar Jacques Frenken, die rond 1965 als eerste de afgedankte heiligen onder handen neemt. Van deze pionier worden beelden getoond die zelden of niet eerder zijn geëxposeerd. Daarnaast zijn beelden, assemblages en installaties te zien van onder meer Marc Bijl, Alexander Schabracq, Henk Visch en Moniek Westerman. In totaal zijn circa 40 werken uit diverse Nederlandse collecties bijeengebracht die samen een overzicht vormen van vijf decennia hergebruik van heiligenbeelden in de Nederlandse beeldhouwkunst. Ze vertellen veel over onze veranderde kijk op het christendom in de laatste vijftig jaar.

Uniek fenomeen

Tot ver in de jaren zestig van de twintigste eeuw sierden veel goedkope gipsen heiligenbeelden en devotionele objecten de Nederlandse rooms-katholieke kerken en huizen. Door secularisatie en ontkerkelijking kwam daaraan rond de Tweede Wereldoorlog een eind. Ook het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) had grote gevolgen: het rooms-katholieke kerkinterieur werd versoberd en opgeschoond, waardoor veel gipsen heiligen letterlijk aan de straat werden gezet. Vanaf de jaren zestig tot heden hebben kunstenaars de werken verspijkerd en verzaagd. Zij gaven deze voorwerpen een nieuw uiterlijk, een nieuwe bestemming en een nieuwe betekenis en stonden zo aan de wieg van een uniek fenomeen.

Jaren zestig

De Bossche kunstenaar Jacques Frenken (1929) is de eerste die rond 1965 de afgedankte heiligen onder handen neemt. Hij haalt ze op bij de Sint-Janskathedraal, verzaagt ze in zijn atelier of slaat ze vol met spijkers. Voor Frenken is het een afscheid van kerk en kerkelijk geloof en een zoektocht naar een nieuwe christelijke beeldtaal, maar veel katholieken reageren geschokt. Tegenwoordig behoort zijn sacrale pop-art tot de iconen van de Nederlandse kunst.

Jaren tachtig tot vandaag

Het hergebruik herleeft in de jaren tachtig en werkt door tot op de dag van vandaag. Postmoderne kunstenaars als Alexander Schabracq en Joost van den Toorn uit de jaren tachtig zien de gipsen Maria- en Heilig Hartbeelden als het 'propagandamateriaal' van de kerk. Zij combineren de beelden met kant-en-klare objecten uit de massa-industrie. Zo ontstaat er een nieuw commentaar op onze consumptiemaatschappij. Sommige beelden zijn voorzien van licht, beweging en geluid. De laatste vijftien jaar raken kunstenaars weer geïnteresseerd in de oorspronkelijke rol van de oude devotiebeelden. Gedreven stropen zij kringloopwinkels en rommelmarkten af. Met overrompelende ingrepen herijken zij de religieuze betekenis in het licht van de actualiteit.

Jacques Frenken, 'Verzoeking van de Heilige Antonius', 1966-1967, hout, plastic, verf, gips. (Collectie: Museum voor Religieuze Kunst, Uden)

B

Jo Juda en Paul Citroen

Het bezoek aan de Postex op 15 oktober 2016 heeft mijn verzameling niet alleen met enkele filatelistische trofeeën verrijkt, maar ook met een poststuk waarvan de inhoudelijke waarde veruit op de eerste plaats komt. Het betreft een briefkaart die de bekende kunstenaar Paul Citroen op 2 januari 1960 naar Laren stuurde. Aan de achterzijde plakte Citroen een foto van een portret, gedateerd 6 augustus 1959, met de goede wensen voor 1960. De kaart is geadresseerd aan de geportretteerde, violist Jo Juda. Links op het portret staat de handtekening van Jo Juda. Citroen vroeg meestal zo'n handtekening. Het verleende het portret extra authenticiteit en kon worden gezien als een blijk van erkenning.

Portret van
Jo Juda.

Paul Citroen.

Toen ik de kaart liet zien aan Marjolein, de oudste dochter van Jo Juda, was haar reactie dat ze het portret niet eerder had gezien en dat ze het voorhoofd goed vond gelijken. Maar de wat wilde uitdrukking en donkere wenkbrauwen herkende ze niet van haar vader. Het herinnerde me aan een anekdote die Citroen graag vertelde over de door hem zeer bewonderde schilder Kokoschka. Deze had iemand geportretteerd die reageerde: het lijkt helemaal niet. Toen heeft Kokoschka gezegd: dat klopt, het lijkt niet, u bént het.

Paul Citroen

Omdat de kaart mij intrigeerde ben ik mij nader gaan verdiepen in de twee personen in kwestie. Hoewel de ene op de eerste plaats beeldend kunstenaar is geweest en de ander musicus, was het opvallend hoeveel de twee gemeen hebben gehad. Beiden waren van joodse afkomst, zij het niet-praktiserend. Paul Citroen (1896-1983) groeide op in Berlijn als kind van Nederlandse ouders en kreeg in die stad zijn opleiding beeldende kunst. Vanaf 1917 verbleef hij voornamelijk in Amsterdam. Hij verdiende zijn geld met de handel in boeken, bont en kunst, en maakte fotocollages en portretfoto's. In 1935 werd hij benoemd als docent aan de Haagse kunstacademie. Een jaar later verhuisde hij naar Wassenaar, waar hij de rest van zijn leven zou blijven wonen. In 1940 werd hij vanwege zijn joodse afkomst ontslagen als docent, maar behield gedurende

de oorlogsjaren wel zijn salaris. Hij overleefde de oorlog door onder te duiken, eerst in Wassenaar, later onder andere in Laren. Na de oorlog kon Citroen weer aan de slag als docent aan de Haagse kunstacademie. Hij ontwierp de zomerzegels van 1949, publiceerde een groot aantal boeken over schilderkunst, maakte decors voor De Nederlandse Opera en had tentoonstellingen in binnen- en buitenland. De tweede helft van zijn leven stortte Paul Citroen zich op de traditionele portretkunst. Aan het einde van zijn leven had hij zo'n 7000 portretten gemaakt. Liefst van kunstenaars, met wie hij een geestelijke verwantschap voelde: 'Om mij te laten inspireren. Om iets op te snuiven van hun sfeer. En ook omdat ik graag bewonder.' Bij het grote publiek kreeg hij bekendheid toen hij in de jaren zeventig regelmatig optrad als portrettekenaar in de televisieprogramma's van Willem O. Duys. Citroen tekende tijdens het programma de gasten die door Duys geïnterviewd werden.

Hij bewaarde de tekeningen die niet in opdracht waren gemaakt om er eventueel tentoonstellingen uit samen te stellen of om ze te verkopen. Zo stuurde hij ook na afloop foto's naar de geportretteerden en hoopte waarschijnlijk dat zij de tekening zouden kopen. Waarschijnlijk is Jo Juda niet ingegaan op deze suggestie. Mogelijk herkende hij zich, net als later zijn dochter, te weinig in het resultaat. En goedkoop was Citroen bepaald niet.

Jo Juda

Jo Juda (1909-1985, zijn voornaam was oorspronkelijk ook Juda, net als zijn achternaam) was de oudste zoon van een Amsterdamse diamantslijper. Hij studeerde viool onder anderen bij Oskar Back in Amsterdam

iets, dat verloren scheen, kwam tot ons terug, als was een verdwenen vriend plotseling de kamer binnengetreden

en van 1930 tot 1933 bij de fameuze Carl Flesch in Berlijn. Naast een loopbaan als vioolsolist in binnen- en buitenland was hij concertmeester van verschillende Nederlandse orkesten. Op die carrière werd de kroon gezet door de benoeming tot concertmeester van het Concertgebouworkest in 1963. Hij deelde die positie met Herman Krebbers en werd in 1974 opgevolgd door Theo Olof.

Jo Juda was verder leraar aan onder meer het conservatorium van Amsterdam. Voor hij verhuisde naar Laren woonde hij lange tijd in Wassenaar. Jo Juda trad ook op als dirigent en componeerde kamermuziek en koorwerken. Net als Paul Citroen had hij een filosofische inslag, verkeerde graag in kunstenaarskringen en publiceerde hij een aantal boeken. Als pedagoog schreef hij het boek *Mens en viool*. Zijn persoonlijke herinneringen heeft hij opgeschreven in een trilogie. Het derde deel beschrijft zijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog, die hij wonderbaarlijke wijze heeft overleefd. Hij behoorde tot de zogenaamde Indische groep gijzelaars, die in 1940 door de bezetters werden vastgezet als zekerstelling voor de behandeling van Duitsers die in Nederlands-Indië gevangen waren genomen. Eerst kwam hij terecht in Buchenwald (waar hij, om in de winter te kunnen blijven viool studeren,

onder het oog van de bewakers 's nachts uiterst riskant steenkolen ging stelen). Dankzij bemiddeling van het Rode Kruis kon zijn groep naar Nederland terugkeren. Achtereenvolgens werden zij in Noord-Brabant ondergebracht in Haaren, Beekvliet Sint-Michielsgestel en De Ruwenberg. Ten slotte nog 10 dagen in Kamp Vught, waar na Dolle Dinsdag chaos heerste. Daar beleefde hij op de valreep het angstigste moment en kroop hij door het oog van de naald, toen bij de registratie een mede-gijzelaar aan een SS'er moest wijsmaken dat de naam Juda in Nederlands Indië alleen voorkwam bij niet-joden!

Concerten

Al in Buchenwald kreeg Jo Juda vanwege zijn vioolspel de geuzennaam Jantje Paganini. Die naam gebruikte hij ook als titel voor het derde deel van zijn trilogie. Regelmatig gaf hij concerten samen met zijn vaste pianist J.C. Baron Baud (in betere tijden secretaris van prinses Juliana). Het eerste concert van het duo Juda-Baud in Beekvliet vond plaats op 17 mei 1942. Jo Juda schrijft er het volgende over: 'Net als tijdens ons eerste concert in Buchenwald, kon menigeen van de pas opgepakte mensen zich niet, of nauwelijks goed houden. Ze zaten met verkrampde gezichten, waarover soms de tranen biggelden, of waarvan alleen de ogen vochtig waren, te luisteren.'

Kaart met portret van Jo Juda door Paul Citroen.

Zomerzegels,
ontworpen door
Paul Citroen.

Over dit concert schreef Dr. M.A. Schwartz, rector van het gymnasium te Nijmegen, in het Gedenkboek Gijzelaarskamp Beekvliet: ‘...iets, dat verloren scheen, kwam tot ons terug, als was een verdwenen vriend plotseling de kamer binnengetreten. En we luisterden stil. Het kan zijn, dat er later nog wel eens een mooier concert gegeven is, maar nooit hebben we ons door muziek zoo begenadigd gevoeld als toen.’

Verderop schrijft hij naar aanleiding van het vertrek van de Indische groep naar De Ruwenberg: ‘Het heengaan van Juda was een onherstelbaar verlies, in de eerste plaats om zijn prachtig spel, maar meer nog had hij betekend voor het muziekleven in ons kamp. Hoe enthousiast en voortreffelijk zong onder zijn leiding het koor “Beekvliet”, hoe fraai speelde na slechts enkele repetities het door hem aangevoerde en aangevuurde

Portret van
Bernard Haitink
door Paul Citroen.

strijkkwartet. Onvergetelijk blijft zijn kleine, markante figuur temidden van de Gestelsche muzikanten en onvergankelijk de dank van allen, die hem hoorden.’

’s-Hertogenbosch

Na de opgave door de Duitsers van Kamp Vught bleef Jo Juda nog 8 maanden noodgedwongen bij kennissen bivakkeren in Vught, totdat ook de rest van Nederland was bevrijd. Zijn eerste concert in het bevrijde zuidelijke deel van Nederland samen met de pianist Johan Abbing vond plaats in het Casino te ’s-Hertogenbosch, op een donkere, winterse zondagmiddag. Juda vertelt: ‘Door de bombardementen zaten er gaten in de zoldering en kon je de loodkleurige wolken zien voorbijdrijven. Het publiek zat in jassen en mantels en wij leden onder koude, verstijfde handen en vingers. Midden in de Francksonate ontstond er plotseling een groot lawaai achter in de zaal. Een paar dronken Amerikaanse militairen waren binnengekomen die een bank tegen de grond hadden gesmeten, werd ons later verteld. Johan schrok heel erg en greep de vreemdsoortigste accoorden alsof hij bezig was met een stuk van Schönberg. Hij meende dat er een V I was ingeslagen, zoals een paar weken eerder, toen wij bij hem thuis aan het studeren waren.’

Slot

Even terug naar Paul Citroen. Na zijn overlijden verscheen in 1998 een prachtig boek onder de titel Schrijversportretten. Met daarin de contereitsels van mensen als Vestdijk, Mulisch, Carmiggelt, Hella Haasse en Thomas Mann. Citroen maakte ook tal van portretten van belangrijke musici. Denk aan namen als Maderna, Haitink, Krebbers, Olof, Milhaud, Menuhin, Boulez en Rubinstein. Hoe mooi zou het zijn wanneer alsnog een boek zou verschijnen van musici-portretten van Paul Citroen, met daarin een ereplaats voor Jo Juda, de kleine dappere man die gedurende vier angstige jaren tal van goede Nederlanders heeft bemoedigd en ontroerd met zijn muziek.

Bovenstaand artikel verscheen eerder in Hertogpost. We mochten het overnemen in Bossche Bladen, waarvoor dank.

Historie

Reinier van Arkel 575 jaar

In november 1439 overleed een zekere Reinier van Arkel. We zouden slechts bij toeval van hem gehoord hebben, ware het niet dat hij een testament naliet. Dat testament werd op 26 november 1442 vastgesteld bij notaris Rutger van Arkel. Hierin werd bepaald dat de nalatenschap van Reinier gebruikt moest worden voor een gasthuis voor zes 'arme sinnelose mensen' die buiten de muren waren geplaatst. Dat gasthuis kwam er: het was het eerste in zijn soort in Nederland en het bestaat nog steeds, nu al 575 jaar. Reden om feest te vieren.

Walthert Hoevenaars.

Dat vieren of herdenken doet Reinier van Arkel het hele jaar 2017. De aftrap was op 31 januari met een boeiende lezing en een rondleiding door het gebouw van Reinier van Arkel. Hierna zal er elke maand een speciale activiteit worden ondernomen.

Roots van Reinier

Na de opening van de avond en daarmee van het jubileumjaar hield Walthert Hoevenaars een boeiende

lezing over de geschiedenis van Reinier van Arkel en daarmee van de psychiatrie.

Hij liep daarbij door de eeuwen heen, waarbij kleine en grote geschiedenis kundig werden verweven met elkaar.

In het testament van Reinier van Arkel was bepaald, dat allereerst bloedverwanten werden opgenomen, daarna familieleden, vervolgens poorters van 's-Herto-

genbosch en als er dan nog plaats was: mensen uit de Meijerij van 's-Hertogenbosch. Opvallend is het dat de akte in het Nederlands is opgesteld: deze werd voorgelezen in de Antoniuskapel. Het stadsbestuur moest akkoord gaan en dat gebeurde pas in 1445! Het bestuur van het gasthuis kwam in handen van de vuur- en blokmeesters van het Hinthamereind. Patiënten leden bijvoorbeeld aan manische buien, depressie of hondsdelheid. Als oorzaak dacht men toen aan een foutje in een van de vier vochten in het menselijk lichaam. Deze zogenaamde humorenleer van Hippocrates zou tot de 18de eeuw leidend zijn in de behandeling van zinnelozen. Die behandeling bestond vooral uit veel bidden tot bepaalde heiligen, Dymphna voorop (zij was begraven in Geel, er kwamen bedevaartgangers op af, onder wie veel zinnelozen; vandaar dat in Geel al vroeg psychiatrische patiënten behandeld werden). De 'Bossche' zinnelozen zaten in kooien en sponnen vlas voor linnen. Voedsel kwam uit de hof achter het huis aan het Hinthamereind. Ook buiten de stad had Reinier van Arkel vee en gronden.

Het schilderij in de Regentenkamer.

Begin 16de eeuw was het aantal patiënten opgelopen tot 21, waardoor het huis vergroot moest worden. Ondanks de kettingen kwamen ontvluchtingen voor. Meestal werden de ontvluchters snel opgespoord, mede dankzij een ruime beloning van de zinnelozenmeesters.

Rond 1600 werden liefst 52 patiënten verzorgd, afkomstig uit alle lagen van de bevolking. Belangrijk was het dat er kostgeld binnenkwam. Hierdoor was er geen sprake meer van werkverschaffing, terwijl het voedsel beter werd.

Na 1629

Als in 1629 de protestanten de stad overnemen, is het de bedoeling dat het blokbestuur gevormd wordt door een katholiek en een protestant. Dat leverde nog wel eens problemen op. Reinier van Arkel ging intussen gewoon door.

In 1686 volgt een aanbesteding voor de bouw van een nieuw huis – kosten 6500 gulden.

De 18de eeuw laat een grote toename van het aantal opnames zien. Oorzaak hiervan waren de verpaupering en de sociale ellende. Dat leidde onder andere tot drankmisbruik en daartegen was opsluiting een oplossing.

In 1760 werden de eerste reglementen opgesteld. Zinnelozenmeesters werden regenten. De patiënten worden kinderen genoemd. Ze zitten nog steeds opgesloten in kooien, maar de hygiëne is belangrijk geworden. Er komt een nieuwe vleugel, het aantal plaatsen stijgt tot 60. Als in 1794 Nederland wordt bezet door de Fransen, komt Reinier van Arkel te vallen onder de Franse armenwetten. Langzaamaan worden nieuwe therapieën ontwikkeld, zoals die met warme baden en met cafeïne: beide brachten rust.

In de jaren '30 van de 19de eeuw stijgt het aantal patiënten opnieuw: het Belgische Geel is door de opstand niet meer bereikbaar. Weer komt er een stuk nieuwbouw.

Opvallend is het dat de akte in het Nederlands is opgesteld: deze werd voorgelezen in de Antoniuskapel

Nieuwe tijden

In 1841 pas komt er in Nederland een landelijke Krankzinnigenwet. Deze regelt gedwongen opnamen na agressie, onvoorzichtigheid met vuur en drankzucht.

Vanaf 1853 komen geestelijken naar 's-Hertogenbosch voor de verzorging van de psychiatrische patiënten. Tussen 1853 en 1870 stijgt het aantal opgenomen naar 700, het aantal artsen stijgt van een naar twee. Coudewater en Voorburg komen erbij om deze toename mee op te vangen. Eind 19de eeuw zien we meer professionalisering, onder andere door een opleiding tot verpleegkundige.

In de jaren '20 van de 20ste eeuw worden sport, toneel en zang toegevoegd als vormen van therapie.

Op 1 januari 1936 komen Reinier van Arkel en Voorburg onder één geneesheer-directeur, waardoor op de kosten wordt bespaard. In Reinier van Arkel worden rustige patiënten opgenomen, die weinig verzorging nodig hebben; andere gaan naar Voorburg.

Oude dwangbuis in museum.

De Tweede Wereldoorlog brengt ook voedseltekorten met zich mee, wat leidt tot de nodige ellende. Daarnaast worden Engelse zusters opgepakt en naar Duitsland getransporteerd.

In de jaren '50 komt de geneesheer-directeur eens per week vanuit Voorburg naar de stad, waarbij zijn grootste zorg uitgaat naar de zusters en dienstboden. Meestal is hij na 10 minuten alweer vertrokken. Eind jaren '60 komt er weer leven in

het bijna ten dode opgeschreven Reinier van Arkel en in de jaren '70 worden semi-ambulante patiënten meer naar de stad verplaatst. In de jaren '80 worden plannen opgesteld voor nieuwbouw en renovatie; deze worden eind van de eeuw gerealiseerd.

Nu staat er een modern complex, waar mensen met psychische stoornissen adequaat kunnen worden behandeld. Reinier van Arkel is ook na 575 jaar nog springlevend.

Rondleiding

Na op de binnenplaats geluisterd te hebben naar het unieke klokje van Reinier van Arkel, speciaal geluid door leden van het Utrechtse klokkenluidersgilde, kregen we een rondleiding. Als eerste deden we de Regentkamer aan. Een van de opvallende zaken daar is een schilderij uit 1786 van Jan Raets (geschilderd voor 58 gulden en 10 stuivers), vervaardigd bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het 'nieuwe' gebouw. Regenten wijzen daarnaar vanuit hun kamer. Een van hen heeft zes vingers, mogelijk als verwijzing naar de eerste zes zinnelozen.

Daarna bezochten we het museum, waar door middel van foto's en voorwerpen de geschiedenis van de behandelingen in Reinier van Arkel getoond wordt. Soms wordt het je teveel, als je bedenkt hoe men vroeger omging met psychiatrische patiënten.

Als derde gingen we naar de bibliotheek, waar behandelaars hun vakliteratuur kunnen raadplegen. Hier lag in een vitrine voor een keer de originele akte uit 1442, afkomstig uit het Stadsarchief. Een zeldzaamheid om deze een keer in het echt te zien. Tot slot liepen we langs de tentoonstelling Vijf eeuwen psychiatrie, ontwikkelingen sinds De Doornenkroning van Jheronimus Bosch. Deze laatste heeft de zinnelozen gezien en getekend en geschilderd. Opnieuw gingen we door de geschiedenis van Reinier van Arkel en de psychiatrische zorg in het algemeen heen.

Al met al hebben we een boeiende avond meegemaakt. We zijn benieuwd naar de komende activiteiten. U ook? Kijk dan op www.reiniervanarkel.nl/575jaar voor meer informatie.

De originele akte uit 1442.

B

Hoe schrèfde gij dè?

Het Grôôt Bosch Dictee 2017

Voor liefhebbers van het Bossche dialect staat binnenkort weer het jaarlijkse Grôôt Bosch Dictee op het menu, georganiseerd door de Kring Vrienden/De Boschboom. Dit dictee is inmiddels een Bossche dialecttraditie, want alweer de 22e versie lonkt.

Op woensdagavond 19 april aanstaande vindt deze zeer gemakkelijke Bossche dialectoefening plaats in de stadsbibliotheek van 's-Hertogenbosch. Het Grôôt Bosch Dictee startte ooit, in 1995, met een vette knipoog naar het Groot Dictee der Nederlandse Taal, dat de NTR tegenwoordig in december op de televisie uitzendt.

De grôte blauwen auto

Vele Bosschenaren toetsten de afgelopen jaren hun kennis van het Bosch aan de hand van het Dictee, waarbij zij zich ook bogen over allerlei taalkundige vragen en opgaven. Wat zijn nu precies de Bossche spellingsregels? Bestaat er ook zoiets als een Bossche grammatica? Na afloop zijn felle discussies hoorbaar over de schrijfwijze van woorden of over grammaticale correctheid. Is het nu 'de grôte blauwe auto', 'de grôten blauwen auto' of 'd'n grôten blauwen auto'? De 'aanplak-n' wordt in het Bosch gebruikt bij mannelijke woorden die beginnen met een d, b, h, t of met een klinker. In dit voorbeeld wordt het dus: 'de grôten blauwen auto'. Wat zijn de regels? Hoe schrijf je die donkere Bossche lange aa-klank: is dat nu 'nne vèttē haoring' of 'nne vèttē hoaring'? De lange aa-klank in het Bosch neigt meer naar 'aa' dan naar 'oo', dus we schrijven 'gaon'. 'Goan', dat schrijven ze in Tilburg en dat is in het Bosch Dictee dus absoluut een hoofdzonde!

Wè zeet Uwes?

Voer voor allerlei amusante meningsverschillen. De antwoorden op al dit soort vragen krijg je op de avond zelf van de deskundige jury, maar twee Bossche standaardwerken bieden ook vaak soelaas: Het Bosch Woordenboek van Lex Reelick e.a. – waarin je dus de spelling van Bossche woorden kunt opzoeken – en Wè zeet Uwes? van Harry van de Besselaar, waarin je veel vindt over Bossche grammaticaregels.

Ook voor beginners

Het Grôôt Bosch Dictee bestaat sinds enkele jaren uit drie onderdelen: een kleine meerkeuzetoets, een invuloefening en een dictee. Veel deelnemers aan het dictee kunnen bogen op een jarenlange ervaring, maar voor Bosschenaren met koudwatervrees is er ook een milde, laagdrempelige variant: het Grôôt Bosch Debutantendictee. Een dictee van enkele zinnen in het Bosch en vijf meerkeuzevragen: dat smaakt al snel naar meer. Wilt u meedoen en oefenen? Op YouTube vind je voorbeelddictees die voorgelezen worden. Even googelen op 'Grôôt Bosch Dictee'. De winnaars van het dictee ontvangen onder meer een 'hard houtere medallie'. Alvast een voorproefje? Onderstaande meerkeuzevragen werden vorig jaar voorgelegd aan de deelnemers. De antwoorden staan aan het einde van dit artikel. Heel veel plezier!

B

U kunt zich op 19 april aanstaande vanaf 19.30 uur ter plekke aanmelden voor het Grôôt Bosch Dictee. Plaats van handeling is de stadsbibliotheek aan de Hinthamerstaat te 's-Hertogenbosch, aanvang 20.00 uur. Deelnemen aan het Grôôt Bosch Dictee is gratis, net als de Bossche koek bij de koffie. Een avond met een schaterlach. U bent van harte welkom!

Meerkeuzevraag Grôôt Bosch Dictée 2016

1. De Kiepewal:

- A) De Zuidwal
- B) De Westwal
- C) De Oostwal

2. Och kèk toch 's, wè'n schône mezelkes!

- A) Och kijk toch eens, wat een mooie meesjes!
- B) Och kijk toch eens, wat een mooie madeliefjes!
- C) Och kijk toch eens, wat een mooie meisjes!

3. Zojuist was hij hier nog aanwezig:

- A) Toen nette waart ie nog hier
- B) Toen eerst waart ie nog hier
- C) Zô zjuust waart ie nog hier

4. D'r zit hil wè scheveligheid in dè jong:

- A) Dat kind heeft heel veel woede in zich
- B) In dat kind zit heel veel kattenkwaad
- C) Dat is een heel gevoelig kind

5. Dè keind komt recht van de beddeplank:

- A) Dat kind is precies negen maanden na het huwelijk geboren
- B) Dat kind is eigenlijk nog niet volwassen
- C) Dat kind kan nog maar net lopen

6. Er is nog een kleine hoeveelheid vis:

- A) D'r is nog 'n braoike vis
- B) D'r is nog 'n moffelke vis
- C) D'r is nog 'n schiefelke vis

7. Wat is correct? Je moet het pannetje bij de steel pakken:

- A) Ge moet 't pùtje bij de steel vatte
- B) Ge moet 't penneke bij de steel vatte
- C) Ge moet 't pènneke bij de steel vatte

8. Wat is grammaticaal correct?

- A) Uwese bruinen auto
- B) Uwesen bruinen auto
- C) Uwesen bruine auto

B

Familie Van Bree, glasfabrikanten in de 17de en 18de eeuw deel 2

Na 1629 was het niet alleen kommer en kwel in de stad 's-Hertogenbosch. Er was ook een begin van de overgang van huis- naar fabrieksnijverheid. De fabrikanten Van Bree speelden hierbij een vooraanstaande rol. Ze brachten kennis van over de grenzen naar de stad. We vervolgen de geschiedenis van de glasfabriek, opgericht door Willem van Bree. We stippen kort aan wat zijn broer Dirck op de Markt ondernam in het huis De Engel. Dat huis stond naast het oude woonhuis van Jheronimus Bosch. In de bijlage van deel 1 van dit verhaal (zie Bossche Kringen van januari 2017) vindt u een beknopte genealogie van de familie.

Familieportret Van Bree, door J. de Langhe. Foto:RKD.

De directie van het glashuys

Wat besliste Pieter in zijn testament van 1721 met betrekking tot het voortbestaan van de glasfabriek?¹... Item late ick, testateur, aan Johan Pieter Guilliëlmus van Bree, anderen sone van mijnen boven genoemde neve Guilliëlmo van Breé ende Anna Walt, het gouverno ende directie van de glaserije binnen dese stadt, mits hij aanstonts naar mijne doot ende afflijvighijt eenen staat ende inventaris opstelle, van allen de daar in wesende materialen, gemaakte glazen, hout, ende allen verdere provisie en gereetschappen: allent welke sullende volvoert wesen sal mijnen onder te benoemen executeur aan denselven ter handt stellen eene somme van vijfthien hondert guldens eens. (...)

De executeur moet het comptoir, de boeken, schriften en brieven overhandigen aan Johan Pieter Guilliëlmus van Bree, zodat het werk in de fabriek door kan gaan. In een document van 14 mei 1723 van het Notarieel Archief 2903, folio 116 en verder, opgesteld door notaris H. de Bijte, tekent een getuige inderdaad met de naam Johan Pieter Guilliëlmus van Bree, de hiervoor genoemde zoon van Guilliëlmus van Bree en Anna Walt.

Andere familieleden die worden begunstigd door Pieter En alle andere goederen, vorderingen en schulden en kredieten ...? 'Hebbe ick testateur gemaakt, gelaten en beset aan de twee kinderen van mijnen overleden broeder zaliger Matthias van Bree, verwekt aan Gertruijd Cornelia Schouten, deselve daar inne tot mijne eenighe en universele erffgenamen nomineerende en institueerende ...'

Hierna wordt verwezen naar het testament van 1708: 'eegene van onse voornoemde goederen sullen gaan ofte succederen buijten mijne vaderlijke linie van Van Bree'. De twee dochters van Matthias en Cornelia kunnen pas beschikken over de nalatenschap als ze vijf en twintig jaar oud zijn, getrouwd en kind of kinderen hebben. Als ze geen kinderen nalaten zullen alle goederen naar de zes kinderen van neef Guilliëlmo van Bree en Anna Walt gaan. De zoon van neef Rutgerus-Ignatio ontvangt 3000 gulden, 'indien deselve niet geestelijk worde, maar in de werelt kome te blijven'. Zou hij om deze reden afgezien hebben van een leven als religieus? Ik weet het niet.

Hoek Orthenstraat-Bokhovenstraatje, anno 1980. Foto: Afdeling Erfgoed.

De bibliotheek van Pieter

De gehele inventaris van het huis, van de glasblazerij en de bijgebouwen wordt opgemaakt en ondertekend op 16 juni 1723, door de notaris, de executeur en twee getuigen namens de weduwe van Matthias van Bree. De bibliotheek van Pieter hoorde er ook bij² De titels van honderden boeken werden allemaal in de boedelinventaris opgesomd. Het is bekend dat in de zeventiende eeuw in de Republiek meer boeken gedrukt werden dan in alle andere West-Europese landen tezamen. De Republiek was immers het centrum van de internationale handel. Zeker 300 boeken uit Pieters bibliotheek werden in de inventaris gerubriceerd op grootte: folio, quarto, of octavo. Er werd ook vermeld of ze gebonden of ongebonden waren. En welke tijdschriften aanwezig waren. De verzameling bestond voor twee derde uit boekwerken in de Nederlandse taal, de rest was in het Frans geschreven. We weten nu dat Pieter geen Latijn las, dus niet naar de universiteit is geweest, zoals zijn broer Matthias. Maar zijn interesse was heel breed: veel boeken over de regionale geschiedenis en over de stadsgeschiedenis, zoals de kronieken van Jacob Van Oudenhoven (1601 - 1690) en Pieter Bor (1559 - 1635) en over de verrichtingen van Frederik Hendrik in 1629.

Pieter bezat onder andere een atlas van Blaeu in 'ses deelen, groot papier', 'Item twee boecken met caerten in witte banden gebonden; item voyage aú Levant par Corn. Le Brun'. 'Item de Generaele beschrijving van Brabant, Item histoire du Cardinal Mazarin, Item de

Markt met De Grote Engel, anno 1885. Foto: Afdeling Erfgoed (Pierre Weijnen).

heylighen Schrifturen oudt ende nieuw testamenten, Item de histoire generaele d'Angleterre, d'Ecosse et d'Irlande, Item de vijftien boecken van de Geldersse geschiedenissen, Item triomph der pausen van Roomen, door P. Corn. Haezaert, in twee deelen, Item de beschrijvinge van Spanien ende Portugael, Item de generaelen legenden der heylighen in twee deelen. 'Item: histoire l'heresie, twee thome in fransen bant; (het Franse woord 'thome', tegenwoordig 'tome' betekent zoveel als een deel van een boekwerk).

'item het leven van Keyzer Carel den vijffden'. Dit zijn slechts enkele titels van een pagina's lange reeks. Hij las literaire werken, bij voorbeeld van Jacob Cats. Over oorlogen in Europa had hij 175 boeken verzameld, onder andere van Franciscus Guicciardini. Dan medische, juridische, taalkundige en filosofische werken en één bundel brieven van Seneca in het Frans: 'Item traduction des Epistres de Seneque, Senateur Romain. Van Johannes van Beverwijk raadpleegde hij misschien diens 'Schat der gesontheit'.

De glasfabriek na 1723

We weten nu dat de glasfabriek in handen bleef van de familie Van Bree, na het overlijden van Pieter in 1723. Na zes jaar is er iets bijzonders aan de hand: op 11 november 1729³ richt Guilliëlmo van Bree aan 'de Heren Schepenen, Gesworens ende Rade deser hoofstadt s Bosch' een verzoek. Hij meldt daarin dat hij inwoner is van de stad en eigenaar van Het Glashuis. Daarna komt hij terug op een overeenkomst die ruim 70 jaar eerder door Willem van Bree met het stadsbestuur werd gesloten: 'dat bij octroy op den seven-tienden october sestienhondert seven en vijftig (...) vergunt is ende toegestaan vrijdom van inlogeringe van Ruyteren en Soldaten'.

Guilliëlmo verwachtte dat hij ook van dat voorrecht kan profiteren, net zoals zijn voorzaten die eigenaar waren van de glasblazerij. Maar ... de suppliant heeft het 'ongeluk', zoals hij schrijft, dat er nu zes soldaten bij hem zijn ingekwartierd. Verwijzend naar de voorgeschiedenis is hij 'ootmoediglijk versoeckende ten eynde bij het voorschreven octroy mag werden gemaintineerd en also van de biljettering van soldaten ontlast'.

Guilliëlmo kreeg nul op het rekest. Hij presenteerde zich weliswaar als eigenaar, maar 'volgens het gemeene seggen' was hij slechts administrateur. Bovendien woonde hij niet in 's-Hertogenbosch en was het voorrecht maar voor twintig jaar verleend.⁴

Johan Pieter, die zich ook Guilliëlmus noemt, wordt hoogstwaarschijnlijk de directeur - op afstand -, zoals bleek uit het testament. Hij was de in 's-Hertogenbosch in 1695 geboren - nog in leven zijnde - jongste zoon van Willem (Guilliëlmo-Xaverius) van Bree en (Gertrude) Anna Walt en woonde in Amsterdam. Daar noemde hij zich koopman. (Op middelbare leeftijd liet hij zich inschrijven op de universiteit van Leiden om rechten te gaan studeren, dat was op 4 augustus 1747).⁵ Ook de oudste van de twee dochters van Matthias van Bree en Cornelia-Gertrudis Schouten, Johanna Cornelia, geboren in 1694, bemoeide zich met de zaak. Maar een vrouw kon een fabriek niet leiden met wettelijk gezag. Wel deed dat haar echtgenoot! Dat was Jean Pierre d'Henssens, uit Antwerpen afkomstig en daar

**We weten nu dat Pieter
geen Latijn las, dus niet
naar de universiteit is
geweest, zoals zijn broer
Matthias**

Bosch glaswerk. Uit: Putten uit het Bossche verleden.

met zijn vrouw in 1732 nog woonachtig. De glasblazerij bleef goed draaien en had connecties in twee belangrijke havensteden in de Nederlanden, Amsterdam en Antwerpen. De familie d'Henssens werkte samen met de Luiks-Maastrichtse glasfabrikant Bonhomme. Enige decennia later verkocht een twintigtal erfgenamen van de overleden echtelieden J.P. d'Henssens en Johanna Cornelia van Bree de glasblazerij aan Willem Vosch van Avesaet, Kapitein ter Zee in 's-Hertogenbosch. Dat was in 1787. Hij sloopte twee jaar later het Huis van Ysselstein en bouwde een kapitaal herenhuis op die plaats, op nummer 36.⁶

In het jaar 1800 werd het huis verkocht aan Augustinus Tilmanus van Ryckevorsel en anderen. Het werd ingericht als factorij van koloniale waren, later diende het als bankiershuis en rond 1910 werd het aan particulieren verhuurd door de gebroeders Jan en Herman van Ryckevorsel uit Vught. De fabriek van grootgrutter De Gruyter heeft in de twintigste eeuw tientallen jaren op die locatie gestaan, tot het huidige appartementencomplex Brusselse Poort werd gebouwd, rond 1985. Er is

Bosch glaswerk. Uit Putten uit het Bossche verleden.

geen Huis van Ysselstein meer, geen glashuis, maar de geschiedenis van dit plekje en van de familie Van Bree is bijzonder.

De suikerraffinaderij van Dirck van Bree

Glasfabrikant van het eerst uur, dat was Willem, had een ondernemende broer, Dirck met de doopnaam Theodorus. Hij noemde zich aanvankelijk wijnkoper. Vanaf 1656 was hij eigenaar van het huis De Engel, Markt 63/65. Dat staat naast het huis waar ooit Jheronimus Bosch heeft gewoond. Daar begon hij vanaf 1671 een suikerraffinaderij. De twee zoons van Dirck, Willem en Rutgerus (Ignatio), waren bankiers, de zaken gingen blijkbaar voorspoedig. Willem volgde zijn vader op in de suikerraffinade in het huis De Engel. Hij noemde zichzelf ook Guillielmo-Xaverius en was gedoopt op 18 november 1656 in 's-Hertogenbosch. Deze volle neef van Pieter (circa 1646 - 1723, de glasfabrikant) huwde Anna Walt. Ze kregen tien kinderen, van wie enkelen genoemd worden in het testament dat Pieter op 29 augustus 1721 liet opstellen. Verschillende andere kinderen stierven al op jonge leeftijd. De oudste zoon, Petrus Guillielmus trouwde met Theodora of Dorothea de Lauwre en zette het bedrijf voort, tot 1732. Daarna kwam de fabriek in handen van de schoonzoons van neef Matthias van Bree, die kwamen uit de familie d'Henssens en Tjarck.

Matthias en zijn vrouw Cornelia hadden namelijk twee dochters. De oudste was Johanna Cornelia en werd geboren in 1694. Ze huwde Jean Pierre d'Hens-

sens. De tweede dochter, Cornelia Cecilia Maria, huwde mr. Pieter Tiarck. Beide dochters werden al genoemd in het testament uit 1721 van bovengenoemde oom Pieter van Bree. Matthias en Cornelia zijn de betovergrootouders van Henrietta Adriana Flora Ludovica Gravin d'Oultremont de Wegimont (* Maastricht 1792 - slot Rahe, Laurensberg - ; † Aken 1864) die in 1841 de tweede vrouw werd van ex-koning Willem I. Het jaar daarna werd ze weduwe.

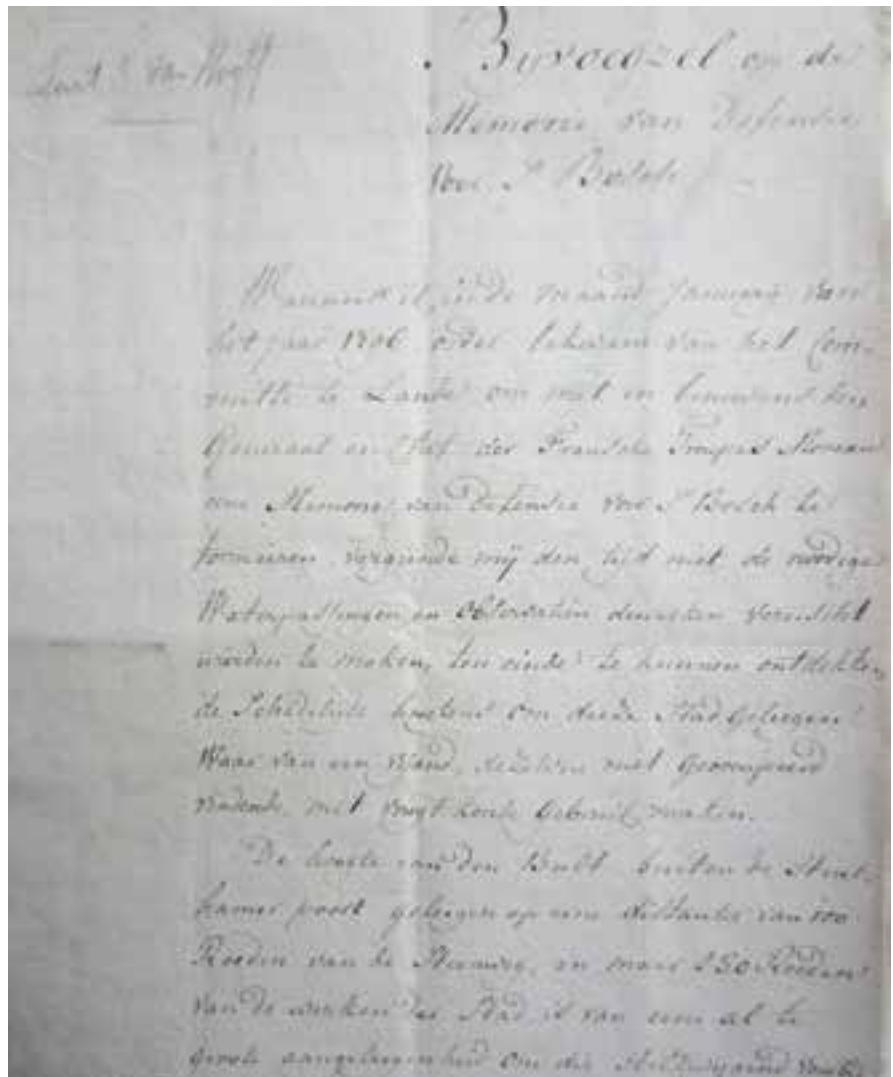
De dochters van Matthias van Bree, Johanna en Cornelia, waren de achternichten van Rutgerus Ignatio. Hun nakomelingen verkochten in 1773 de beide huizen, De Grote en de Kleine Engel, ook genoemd het Suikerhuis, aan enkele ondernemers die met de suikerraffinage doorgingen, tot 1793. Toen kwam het dubbele huis (Markt 65 en 63) in handen van koopman Godefridus van Lanschot. In 1799 werd het huis doorverkocht aan Herman Heeren, die het inrichtte als bierbrouwerij annex woning. In 1807 brandde het hele pand af. De Van Brees hebben het niet geweten. Maar dit terzijde. Zo gaat het nu eenmaal, ook met familiebedrijven.

Noten

- 1 Stadsarchief 's-Hertogenbosch: Notarieel Archief inv. nr. 2903, H. de Bijle, folio 45, 51 en 116 e.v.
- 2 Karin Strengers-Older Kalter: De bibliotheek van Pieter van Bree te 's-Hertogenbosch in Brabants Heem, jaargang 42, 1990, p. 71-76
- 3 Zie OSA 640, 11 november 1729 in het SA 's-Hertogenbosch
- 4 Aart Vos, Une belle verrerie, de glasblazerij in de Orthenstraat (1656 - 1803) in: Putten uit het Bossche verleden, 2012, p. 124
- 5 H. Bots e.a. Noordbrabantse studenten, p. 226
- 6 Van Sasse van Ysselt, deel I, p.120-135 en p. 314, deel II p 23 e.v. en p. 314, deel III p. 348-353

Historie

De 'Franse' vesting 's-Hertogenbosch in twee bijzondere aanwinsten

Het Stadsarchief van Erfgoed 's-Hertogenbosch koopt zelden iets aan via een veiling. Als we iets aankopen, gaat het meestal om originele manuscripten of om stukken met informatieve waarde. Graag presenteer ik u twee onlangs verworven bijzondere documenten, die ons meer vertellen over de Franse militaire acties rond 's-Hertogenbosch in de periode 1794-1799.

De eerste aanwinst is getiteld 'Bijvoegzel'¹ en dateert van 1799, de tweede bestaat uit drie plattegronden² van fort Crèvecœur uit 1794/1795. Deze stukken geven een beeld van de vestingwerken rond de stad vanuit het perspectief van de Fransen en de Bataafse Republiek. In oktober 1794 wordt 's-Hertogenbosch bezet door

Visuele weergave van Franse militaire acties in de nacht van vrijdag 17 oktober op 18 oktober 1794. [Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch, recordnummer 0086346]

de Franse generaal Pichegru. Het grote strategische belang van de stad klinkt door in het verhaal van de verworven archiefschatten.

Onderzoek

Het 'Bijvoegzel' is ondertekend op 23 april 1799 te 's-Hertogenbosch door Bernard Willem de Roij van Wichem (1746-1803), generaal-majoor der genie en directeur-generaal der fortificatiën van de Bataafse republiek. De complete titel van dit stuk is: 'Bijvoegzel op de Memorie van Defensie voor s Bosch.'³ Het verwijst dus naar een ander document, vermoedelijk een exemplaar

Fragment van het 'Bijvoegzel'. [Gemeente's-Hertogenbosch, NL-SAHT, archiefnummer nog te bepalen]

dat het Stadsarchief toevallig ook in 2016 in zijn bezit heeft gekregen. De Roij had namelijk enkele jaren eerder een onderzoek uitgevoerd naar de verdediging van 's-Hertogenbosch en daarvan verslag gedaan. Dat noemde hij 'Memoire de Défense pour les places de Bois le Duc & Grave'.⁴ Dit 'Bijvoegzel' was een in 1799 opgestelde bijlage⁵ bij deze memorie.

De Roij meldt in het Bijvoegzel dat hij in januari (in de memorie noemt hij november) 1796 het bevel had gekregen van het 'Committé te Lande' om met de Franse generaal Jean Victor Marie Moreau (1767-1813) de verdedigingswerken voor 's-Hertogenbosch te inspecteren en verbeteringsvoorstellen te doen. Het 'Comité te Lande', of voluit het 'Comité tot de Algemene Zaken van het Bondgenootschap', was enkele maanden

Het 'Plan de Crèvecoeur' toont de situatie van 24 en 25 september 1794, vlak voor de overgave van het fort op 27 september. [Erfgoed 's-Hertogenbosch, recordnummer 0086344]

na de val van prins Willem V in de plaats gesteld van de Raad van State en belast met rechtspraak en militaire zaken. Het bleef tot in februari 1798 in functie.

Zorgen om 'den Bult'

De schrijver herhaalt zijn grote zorgen om 'den Bult buiten de Hinthamer poort geleege'. Hij had al in het eerste verslag op het gevaar van deze hoogte gewezen. De vijand kan daarvan 'met vrugt' gebruik maken. En die vijand, hij noemt ze niet, is Willem V gesteund door de Engelsen en de Oostenrijkers. Op die heuvel moet een 'redoute'⁶ komen, waarbij het raadzaam is 'het dorp van Hintham als zeer schadelijk leggende te razeeren'. Het dorp moet maar met de grond gelijk worden gemaakt. Maar na zijn laatste inspectie acht hij het

absoluut noodzakelijk de hoogte te versterken en het dorp van Hintham te ‘sacrificeeren’. De heuvel moet dan nu toch maar geslecht worden, zodat die de vijand niet tot voordeel zal strekken. Dat is wel hard, maar soms kan een kleine opoffering veel voordelen opleveren, zo motiveert hij zijn voorstel. Hij beklaagt zich erover dat de ‘kundige’ Franse generaal voor de vestingwerken Jean-François-Aimé DeJean (1749-1824) de strategische mogelijkheden van deze Bult over het hoofd heeft gezien. Die had zijn eerdere plan om de heuvel militair te versterken, verworpen, zo schrijft De Roij. Een andere hoogte baart hem ook zorgen. Deuteren, net buiten de Sint-Janspoort (nu het Sint-Jan Bolwerk), was een hoogte vanwaar de stad in 1794 was gebombardeerd. Hij stelt voor de heuvel te slechten en het

Ondertekening van ‘Plan de Crevecoeur’ door generaal DeJean. (Erfgoed ‘s-Hertogenbosch, recordnummer 0086344, detail)

land eromheen af te graven, zodat de vijand geen enkele droge plek meer heeft om zijn batterijen op te stellen.

De staat van alle ‘gedetacheerde werken’ is ook niet naar zijn zin. Deze net buiten de vesting gelegen verdedigingswallen moeten met drie voet verhoogd worden. Anders dreigen ze bij een inundatie door de vijand, dus het onder water zetten van het land eromheen, onbruikbaar te worden. Het verplaatsen van zware kanonnen gaat dan niet meer, de munitie wordt vochtig en de manschappen lijden koude.

Kwetsbare stadsmuur

De zwakste kant van de vesting vindt De Roij van Wich en de lange ‘courtine’⁷, de stadsmuur, strekkende van de Citadel tot aan het bastion Muntel (of Mantel,

zoals hij dat noemt). Vanaf de hoge gronden bij Orthen is deze zijde kwetsbaar. Er moet zelfs een ‘enveloppe’⁸ worden aangelegd, zo adviseert De Roij. Want zodra Orthen in handen van de vijand valt, zal hier vandaan de belangrijkste aanval op de stad plaatsvinden.

De Citadel moet verder versterkt worden tegen een mogelijk oprukken van de vijand vanuit Orthen. Er moet een ‘getenailleerd’⁹ kroonwerk komen, dus een stelsel van haaks op elkaar staande muren. De muren van de Citadel moeten worden verbeterd om het vijandelijke vuur de baas te blijven. Het front van de Citadel is zwak en vraagt om aanpassingen. Er zal vanwege de drassige grond heel veel aarde moeten worden aangebracht. Daarvoor kan ook het puin dienen dat het

Fort Crèvecoeur in detail. (Erfgoed ‘s-Hertogenbosch, recordnummer 0086345, detail)

aanpassen van de muren van de Citadel zal opleveren. Al met al schat hij de kosten op 130.000 gulden. Dat lijkt veel, maar de stad kan niet in deze zwakke huidige toestand blijven. De reden formuleert hij dramatisch: omdat er ‘moogelijk het welwezen van de geheele Republiek afhangt’.

Werden zijn waarschuwingen en aanbevelingen overgenomen door Den Haag? In het Nationaal Archief¹⁰, is te vinden een ‘Profiel tot het geprojecteerd kapitaal getenailleerd kroonwerk nevens een lunette voor (de Citadel) de Papenbril, en de verlaging (1799). Met een plan van de fundering (1800).’ Dus kennelijk waren zijn inspanningen niet voor niets. Hintham is wel een totale verwoesting bespaard gebleven.

Verdedigingswerken aan de Maas

De tweede aanwinst is een set van stukken bestaande uit drie met de hand getekende plattegronden. We weten niet wie ze heeft gemaakt, maar de tekeningen zijn zo scherp als ware ze geëts. Het eerste toont de oevers van de Maas vanaf Grave tot aan Crèvecoeur, en van de Waal vanaf Ewijk tot en met Fort Sint-Andreas nabij Maren, met alle verdedigingswerken en batterijen. Op deze plattegrond is beschreven hoe de Fransen in de nacht van vrijdag 17 oktober op 18 oktober 1794 na het innemen van 's-Hertogenbosch met twee divisies de Maas overstaken via een pontonbrug tussen Lith en Teffelen. De vijand had geen enkel idee van deze actie. Bij de verovering van het gebied tussen Maas en Waal werd een compleet Engels Infanterieregiment

september 1794. Opvallend is de ruiter rechts op de voorgrond. Alles wijst erop dat het een vrouw is: boezem, haardracht, amazonezit. Bij nadere bestudering blijkt 'zij' een baard en snor te dragen. (Collectie: Het Noordbrabants Museum, kopie Erfgoed 's-Hertogenbosch, recordnummer 0000597)

(het 37e) gevangengenomen. Dit leger van generaal De Rohan werd in de pan gehakt ('entièrement taillé en pièce'). Er werden 62 'émigrés' gevangengenomen en naar 's-Hertogenbosch afgevoerd. Emigrés waren vaak adellijke Fransen die onder andere naar Engeland waren gevlucht uit weerzin tegen de Franse revolutie. Met enige trots meldt de onbekende schrijver dat deze militaire acties de vijand ('les Coalisés') terugdrong tot onder Nijmegen.

Plan de Crèvecoeur

De tweede plattegrond is een 'Plan de Crèvecoeur', Engelen en een deel van Hedel. De situatie van 24 en 25 september 1794 is getekend, vlak voor de overgave van het fort op 27 september. De plattegrond moet aantonen hoe de stellingen van de nachten voorafgaande aan de overgave steeds dichterbij het fort naderden. Met potlood zijn aantekeningen aangebracht in en rond het fort. Het is niet duidelijk door wie. Het plan is ondertekend met 'Vu Dejean'. De bovengenoemde generaal voor de vestingwerken van het Franse leger heeft deze tekening dus persoonlijk gezien.

Onmisbaar door precisie

De laatste plattegrond betreft het fort zelf, met alle gebouwen en bastions, in detail weergegeven. De plattegronden lijken na de veroveringen getekend te zijn. Ze geven nauwkeurig weer waar bepaalde redoutes en batterijen waren opgesteld. Dit geeft archeologen de mogelijkheid deze plaatsen te onderzoeken. Voor een mogelijke restauratie van het fort Crèvecoeur, dat nu voornamelijk verwilderd en overwoekerd is, zijn deze tekeningen vanwege hun precisie onmisbaar. Uiteraard zijn er meer tekeningen gemaakt, maar deze geven de historisch geïnteresseerde een goed inzicht van waar wat was geplaatst.

Het 'Bijvoegzel', de Memorie en de drie plattegronden geven ons extra informatie over de lotgevallen van de vesting 's-Hertogenbosch in oorlogstijd. Zo wordt het verleden steeds verder ingekleurd.

Noten

- 1 Dr. Lucas van Dijk wees ons op het ter veiling komen van dit stuk, waarvoor dank. De set van Crèvecoeur is na eigen onderzoek van catalogi ontdekt.
- 2 Deze plattegronden zijn opgenomen in de beeld- en geluidcollectie en te vinden op de website www.erfgoedshertogenbosch.nl. De signatuur luidt: Gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling Erfgoed, recordnummer 0086344, 0086345 en 0086346.
- 3 Dit stuk is nog niet definitief beschreven en ingevoerd in onze database, maar u kunt het via de balie opvragen met verwijzing naar dit artikel.
- 4 Deze Memoire is evenals het Bijvoegzel nog niet definitief beschreven, maar wel in digitale (gescande) vorm opvraagbaar via de balie (voorlopige signatuur: D8). Er is nog een derde rapport van De Roij van Wich en ons aanwezig, getiteld Memoire concernant les Inondations et la Defence de Bois-le-Duc, gesigneerd op 5 december 1795 (Signatuur: C9). Zoals de titel duidelijk maakt gaat het om het onder water zetten van de landerijen ter verdediging van de stad.
- 5 Het stuk is niet bij het 'Comité' terechtgekomen, of is misschien later uit Den Haag meegenomen en niet geretourneerd.
- 6 Een redoute is een kleine geheel omsloten veldschans met alleen uitspringende hoeken. Wikipedia
- 7 Een courtine is een weermuur of verbindingswal tussen twee waltorens of twee bastions van een kasteel of vesting. Wikipedia
- 8 Onder enveloppe verstaat men bij een vestingwerk doorgaans een doorlopende smalle strook grond die rond de hoofdgracht gelegen was en waarlangs de troepen zich konden verplaatsen. Vaak was de enveloppe daartoe voorzien van een bedekte weg. De enveloppe werd op haar beurt weer omringd door de buitengracht. Soms wordt ook een aaneenschakeling van buitenwerken aangeduid als enveloppe. Wikipedia.
- 9 17e-18e-eeuws systeem van vestingbouw waarbij, met weglating van courtines, schuine flanken ongeveer haaks op elkaar staan; ook wel genaamd tenaille-stelsel of perpendiculaire stelsel. www.encyclo.nl.
- 10 NL-HaNA (Nationaal Archief) Oorlog: Plannen van Vestingen, nummer toegang 4.0PV, inventarisnummer H300a, 4e en 5e blad. In het Stadsarchief aanwezig onder de naam Collectie Hingman. Daarin ook een doorsnede van de aanpassing van de Citadel, maar helaas van matige kwaliteit.

Vereniging

De Kring krijgt Raad van Toezicht

Op 16 januari 2017 is een lang gekoesterde wens van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch in vervulling gegaan. Tijdens de goed bezochte extra Algemene Ledenvergadering zijn de leden van de nieuwe Raad van Toezicht gekozen. Deze verkiezing was ook het enige agendapunt. Tijdens de laatste reguliere Algemene Ledenvergadering was al besloten om in overeenstemming met de statuten een Raad van Toezicht in te stellen. Na de opening door de voorzitter van de Kring, Yvonne Moerman, was het de beurt aan de drie kandidaten om zich aan de vergadering voor te stellen.

Raymond Grether beet daarbij het spits af. Hij informeerde de vergadering onder meer over zijn vele activiteiten die hij binnen en buiten de stad heeft ondernomen. In het verleden vervulde hij enkele Human Resources functies, hij was voorzitter van de Stichting Bolwerk Sint-Jan en technisch voorzitter van klankbordgroep De Bartenbrug. Raymond was nauw betrokken bij The Colour Kitchen, dit is een organisatie die zich inspant om jongeren met een achterstand op de arbeidsmarkt een nieuwe kans te bieden.

Daarna was het de beurt aan Peter Glas. Hij is in deze contreien beter bekend als de watergraaf van het Waterschap De Dommel. Hij studeerde biologie en Nederlands recht en werkte vele jaren als milieuadviseur en lijnmanager voor verschillende organisaties. In 2003 werd hij door de Kroon benoemd als watergraaf van Waterschap De Dommel. Deze functie is vergelijkbaar met die van een burgemeester. De watergraaf wordt voor een termijn van zes jaar bij Koninklijk Besluit benoemd. Peter is ondertussen al twee keer herbenoemd. Hij is Officier in de Orde van Oranje-Nassau met de zwaarden en was reserveofficier bij de Koninklijke Landmacht van 1983-2016.

Als derde kandidaat kwam Jef Oomen naar voren. Jef is notaris en geen onbekende bij de Kring. In 1982 rondde hij met succes aan de Nijmeegse universiteit de studie Notarieel Recht af. In 1994 is hij bij koninklijk besluit benoemd tot notaris bij het kantoor van Huijbregts Notarissen & Adviseurs, waar hij inmiddels al bijna 35 jaar werkzaam is. Iedere dag op basis van vertrouwen en betrokkenheid werken met mensen is zijn parool. Jef is nauw betrokken bij tal van (regionale) organisaties zoals de Stichting Heusden Vesting Klassiek, de Stichting Colourful Children en de Stichting Vrienden van het Internationaal Vocalisten Concours.

Alle kandidaten gaven duidelijk aan zich sterk verbonden te voelen met de cultuurhistorie van de stad 's-Hertogenbosch. Vanuit een onafhankelijke positie houdt de Raad toezicht op de taakvervulling van het bestuur en de werkzaamheden van de Kring. Hij heeft een duidelijk taak die ligt tussen het bestuur en de leden van de Kring. De Raad houdt van buitenaf onafhankelijk en elementair toezicht. Aan de hand van een eigen reglement verwezenlijken de leden ervan deze taak naar behoren.

Na de presentaties was het de beurt aan de vergadering om via schriftelijke stemming de kandidaatstelling te formaliseren. Yvonne Moerman maakte de uitslag bekend, die overigens niet verrassend was. De kandidaten kregen het vertrouwen van de vergadering en mochten na afloop de felicitaties in ontvangst nemen. In het volgende nummer van Bossche Kringen komen de leden van de Raad van Toezicht uitgebreid aan het woord.

B

Januari 1992 kreeg Kring-Nieuws, een van de voorlopers van Bossche Kringen, voor het eerst een redactie. Om dit '25-jarig jubileum' te vieren halen we deze jaargang steeds een artikel uit een van de oudste nummers naar voren. Dit keer is het een 'lied' dat voorgedragen werd bij gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch.

Kraamlied

(Uit: Kring-Nieuws 5, juli 1993)

Bij de aanbidding van het cadeau – een promotiekraam – aan het bestuur tijdens de jaarvergadering op zondag 21 maart 1993, door de "commissie 20-jarig bestaan", werd een gevat ABC gedeclameerd door de heren Piet de Bock en Joep van der Griendt. Met genoeg leggen wij deze pennevrucht van Joep in ons Kring-Nieuws vast voor het nageslacht.

De A is van AANDENKEN, zie hier wat er staat,
we gaan voor promoten op plein en in straat.
De B is van BESTUREN, we wisten van Hein,
je mag het nu zeggen en dat lijkt me fijn!
De C zijn de CENTEN en wee ons gebeente,
we betalen het zelf, liefst zonder gemeente.
De D is de Dieze, ze stroomt door de stad,
we varen elektrisch, belangstelling zat.
De E van EXPOSITIE, in het Kringhuis van heden,
met knipsels en foto's uit roemrijk verleden.
De F is van FAX, we kunnen nu niet zonder,
de tijd is nu anders, dus dat is geen wonder.
De G van GEMEENTE, we praten met hen,
steevast is het antwoord: Kan het zijn dat ik u ken!
De H is van HEEMKUNDE, stad en geschiedenis,
een zaak die bij de Kring het uitgangspunt is.
De I van IDEE en dat wordt geboren,
dus kriebelt er iets, laat ons het dan horen.
De J van Sint-JAN, de klokken te horen,
met ons kunt u klimmen, tot hoog in de toren.
De K is van KRING-NIEUWS, thans 20 jaar oud,
compliment aan de redactie, voor tekst en lay-out.
De L is van LOEFFPLEIN, het ligt spoedig braak,
de Kring wil er bomen, gemeente een zaak!
De M zijn de MENSEN, vrijwilligers genaamd,
daarom is de Kring er, ten zeerste befaamd.

De N is de NESTOR, de oudste, heet Kleyne,
hij was het begin, hij weet nog het fijne!
De O is van OUDE, die mooie Oude Dieze
we hadden er plannen, we moesten ze bevriezen.
De P is de PERS, laten we daarover zwijgen,
wat een ellende, om het er in en op tijd te verkrijgen.
De Q is van QUAESTOR, latijn voor ingewijden,
betekent penningmeester, links debetzijde.
De R is het REPAREREN van talrijke zaken,
hulde aan hen die daar hebben taken
De S is van STADSWANDELING,
en lopen dat doe je alleen met de Kring.
De T is van TALRIJK, we bedoelen toeristen,
we geven hen mee wat zij nog niet wisten.
De U zijn de UREN, door u wel besteed,
we zijn u heel dankbaar, als u dat maar weet.
De V is van stads-VVV,
we werken toch samen, we doen het met twee.
De W is van WATER, van water met hop,
op onze gezondheid, daar drinken we op.
De X is een letter, dat is me er enen,
wie erg veel wandelt, krijgt X in de benen!
De IJ is van EIGES, en dat is typisch Bosch,
en Adri promootte de Kring van de Bos.
De Z is de laatste, de Z van ZEE,
hoe woelig de baren, de Kring dobbert mee!

B

Historie

Nooit gebouwd in 's-Hertogenbosch

Een gotische gevel aan de Hooge Steenweg

Bouwplannen zijn van alle tijden, maar niet alle plannen worden ook daadwerkelijk gerealiseerd. Soms ligt de lat te hoog, is er geen geld of wordt het plan door de tijd ingehaald. Nooit gebouwd maar toch bijzonder. Het verhaal blijft. In deze editie: een nooit uitgevoerde restauratie aan de Hooge Steenweg.

De nummers 9 en 11 van de Hooge Steenweg delen nog altijd één dak. (Foto: Ellie de Vries)

Hand-drawn architectural sketches of a building facade and details. The main sketch at the top shows a facade with a gabled roof, a row of arched windows, and a row of rectangular windows below. The word "B" is written to the right. Below this, there are smaller sketches: a detail of an archway, a detail of a window or door, and a detail of a wall section. The word "B" is also written next to the archway detail. The text "Hochschule" is written in the center, and "Hochschule" is written at the bottom right. The text "Hochschule" is written at the bottom left.

BOSSCHE KRINGEN • KRING VRIENDEN VAN 's-HERTOGENBOSCH

Ansicht der Seite der Kaserne
in Bonn

The drawing is a detailed architectural elevation of a building's side facade. It features a central gable with a small window at the top. Below the gable, there are two large windows with decorative elements. The main body of the building has a series of windows arranged in a grid pattern. The drawing is labeled 'Ansicht der Seite der Kaserne in Bonn' at the top.

JAARGANG 4 • NUMMER 2 • MAART 2017

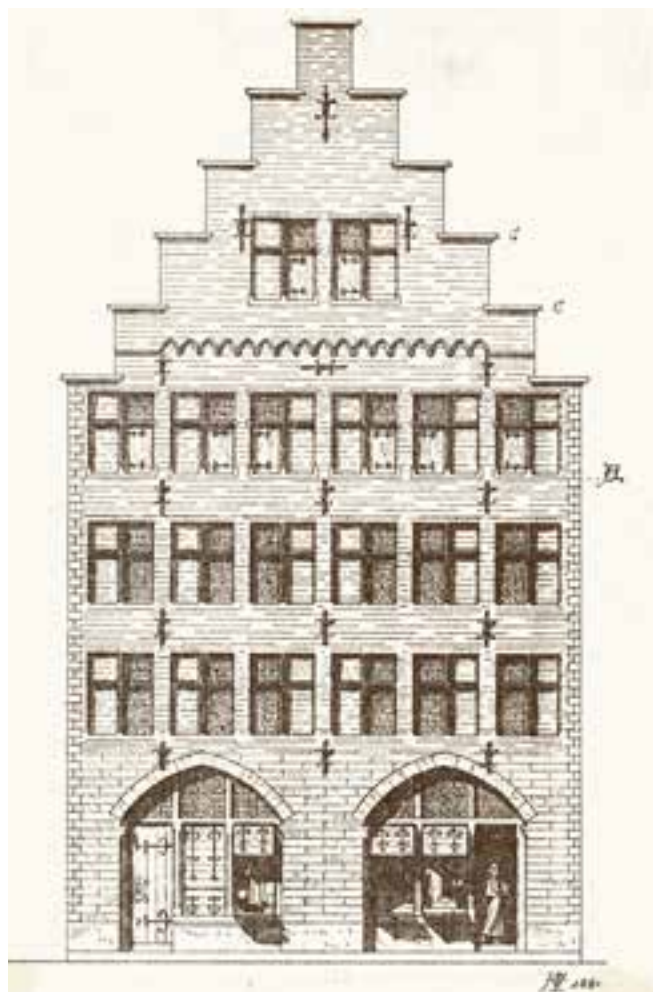
Helaas haalde de actie niets uit en de top van de gevel werd omstreeks 1875 alsnog afgebroken en vervangen door een rechte kroonlijst.

Restauratieproeve

Ondanks de sloop werd er een tweede poging ondernomen om de restauratie en gedeeltelijke herbouw van de gevel alsnog uit te voeren. In 1881 tekende Antoon Goossens (1852-1896) een totaalontwerp voor de hele gevel, door hemzelf 'eene restauratieproeve' genoemd (afbeelding 4). Goossens was behalve beeldhouwer ook bouwkundig tekenaar en langdurig werkzaam voor de restauratie van de Sint-Jan, waarvoor hij vele restauratietekeningen maakte. Hij kende op die manier Lambert Hezenmans goed; hij zal de (opmetings) gegevens van hem hebben verkregen. Opvallend is de wijze waarop Goossens een middeleeuwse 'winkelpui' met twee grote spitsboogopeningen ontwierp. Dit soort pui is in 's-Hertogenbosch nooit gebruikelijk geweest en de herkomst moet eerder in Frankrijk worden gezocht. Het onderste deel van het restauratievoorstel is dan ook letterlijk gekopieerd uit een van de boekwerken van de beroemde Franse restauratiearchitect Viollet le Duc. Zijn veelvuldig gevolgde voorbeeldboeken waren al in de negentiende eeuw opgenomen in de handbibliotheek van de bouwloods, dus het laat zich raden waar Goossens deze Franse winkelpui oppikte.

Bijzonder

De enorme gotische gevel zou aan de huidige Hooge Steenweg, zo tussen de Moriaan en de historiserende gevels van Van Lanschot, niet misstaan. De twee ontwerpen uit 1870 en 1881 zijn zo bijzonder, omdat er voor het eerst sprake is van een restauratie van een burgerhuis in de stad. Daarvóór was de enige restauratie waaraan werd gewerkt, die van de Sint-Jan. Het

Afbeelding 4. Antoon Goossens, 'restauratieproeve' uit 1881 van de gevel van Hooge Steenweg 9-11, met geschreven toelichting. (Kopie in collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, origineel onbekend)

is dan ook extra te betreuren dat de restauratie niet doorging en de gevel werd afgebroken. Al wat rest zijn papieren ontwerpen, maar achter het pleisterwerk van het linkerdeel van het huis schuilt nu nog steeds een deel van deze middeleeuwse voorgevel.

B

Vereniging

Bossche Mèskes gezocht

Het voormalige klooster Mariënborg wordt op dit moment verbouwd. Naar verwachting zal de JADS (Jheronimus Academy of Data Sciences) in september 2017 zijn definitieve plek vinden in dit historisch erfgoed - met onder meer ruimtes voor onderwijs en appartementen voor de interne studenten. Op dit moment is de Manresa-vleugel al in gebruik als voorlopig onderkomen van de universiteit. Deze vleugel zal in gebruik worden genomen als 'broedplaats' voor opstartende ondernemers in de ICT.

Naailes Huishoudschool, anno 1948. Foto: Afdeling Erfgoed.

De eigenaar van het complex (Kadans Vastgoed) heeft de Kring Vrienden gevraagd een rondleiding te ontwikkelen - met de huidige Kringrondleiding door de De Gruyterfabriek als voorbeeld. De combinatie van de rijke historie (zie de recente artikelen in Bossche Kringen van Ton Vogel), renovatie met respect voor de architectuur en eigentijds gebruik staat garant voor een interessante beleving voor de toekomstige bezoeker.

Geen wandeling zonder anekdotes - vandaar deze oproep. Vele generaties 'Bossche mèskes' zijn op een JMJ-school geweest - onder wie vast en zeker huidige Kringleden en/of hun familie. We zijn op zoek naar persoonlijke*) verhalen en belevenissen die de toekomstige wandelingen kunnen en zullen verlevendigen. Mocht u deze verhalen met ons willen delen, neem dan contact op met Jos Bakker (josbkr@gmail.com) voor een afspraak.

*) Vast een voorproefje (met dank aan Ton Vogel) :

"Mijn Moeder was ook een Bosch' mèske, maar ze leeft niet meer. Mijn moeder had te maken met mgr. A.F. Diepen. De twee voorletters van Arnold Frans, en de D (van Diepen), de bisschop, werden door de mèskes vertaald met AFD= Alles Flink Dicht!... Dus geen blote armen, ook geen onderarmen, laat staan de rest van het lijf". De bisschop was zeer begaan met het RK onderwijs en de moraal. In het oorspronkelijke Duitse geschrift - vertaald en bewerkt door de monseigneur - De Wellevendheid, staat in het tweede hoofdstuk: "De kleding is den mensch sedert de zondeval noodzakelijk, zowel tot het bewaren der eerbaarheid, als tot beschutting tegen weersgesteldheid".

Manresa na renovatie: verblijfruimte begane grond, september 2016. Foto: Joep Jacobs.

Referenties :

- <https://www.kadanssciencepartner.nl/nl/faciliteiten/mariënborg-s-hertogenbosch-in-ontwikkeling/>
- <http://www.jads.nl/>

Werkgroepen

Berichten van de werkgroep Culturele Activiteiten

Op 16 maart 2017 organiseert de werkgroep een lezing door Sander Wassing over Het Lutherjaar 2017: Van Reformatie naar radicale Reformatie.

De lezing vindt plaats in het Kringhuis en begint om 19.30 uur. Het Kringhuis is open vanaf 19.00 uur.

U kunt zich voor de lezing aanmelden via onderboschboom@kringvrienden.nl o.v.v. uw naam, eventueel met introductie en uw telefoonnummer met als onderwerp: Lezing Sander Wassing.

Wilt u bij verhindering dit s.v.p. doorgeven via bovenstaand e-mailadres, zodat andere personen die op de wachtlijst staan, hierdoor in de gelegenheid worden gesteld alsnog bij deze lezing aanwezig te zijn.

De bloedwreker is achter u

Aanslagen door radicale wederdopers en vervolging van doopsgezinden in zestiende-eeuws 's-Hertogenbosch

'De heiligen worden gered. Voor de ongelovigen is er geen ontkomen. Haast u om uw levenswil...De bloedwreker is achter u'. Deze onheilspellende woorden werden in de historische roman van G.C. Hoogerwerff in de mond gelegd van Jan van Batenburg (1495-

1538), een berooide edelman die in de jaren '30 van de zestiende eeuw aan het hoofd stond van een groep radicale wederdopers. Voor de eerste generatie wederdopers (1530-1536) was alles geoorloofd om de wereld te zuiveren van ongelovigen en de komst van het Nieuwe Jeruzalem uit het Bijbelboek Openbaringen een handje te helpen.

Deze vertegenwoordigers van de 'radicale vleugel van de Reformatie' luisterden niet naar de wereldlijke en geestelijke overheden. Wat dit betekende werd duidelijk toen wederdopers in 1534 de macht grepen in Münster. Hier moest het Nieuwe Jeruzalem tot stand komen. De Münsterse wederdopers stonden onder leiding van de Leidse Jan Beukelsz. Al snel liet 'Koning Jan' boodschappers uitgaan: geloofsgenoten in de Nederlanden moesten naar Münster komen om hulp te bieden tegen de bisschoppelijke troepen die de stad belegerden. Tegelijk moesten zij in de Nederlanden nieuwe aanslagen plegen.

Radicale wederdopers.

Een grote aanslag van wederdopers vond plaats op 10 mei 1535 in Amsterdam. Leentgen Hendricxdochter uit 's-Hertogenbosch was hierbij betrokken en werd eind mei 1535 in een zak genaaid en levend verdrongen in het IJ.

Nadat deze aanslagen in bloed waren gesmoord transformeerde de beweging naar de 'stille doopsgezinden' onder leiding van Menno Simonsz. De aanslagen werden echter niet vergeten en de overheden bleven de doopsgezinden fel vervolgen. In 1539 werden vijf doperse mannen en drie vrouwen in 's-Hertogenbosch op de brandstapel ter dood gebracht. Een non velde een onbarmhartig oordeel over deze lieden in een kroniek: 'Het waren allen vreemdelingen in de stad, pas gearriveerd om hun pestziekte uit te zaaien. Domme, ongeletterde mensen.' Wie waren de dopers die in zestiende-eeuws 's-Hertogenbosch een ondergrondse gemeente handhaafden? Wat geloofden zij precies? Tijdens de lezing wordt uitgebreid stilgestaan bij deze vragen.

Lezing Madrid en Toledo

Op 11 mei 2017 houdt Harrie van den Berselaar een lezing over Madrid en Toledo.

Ook deze lezing vindt plaats in het Kringhuis en begint om 19.30 uur. Het Kringhuis is open vanaf 19.00 uur. U kunt zich aanmelden via onderdeboschboom@kringvrienden.nl o.v.v. uw naam, eventueel met introducé en uw telefoonnummer met als onderwerp Lezing Harrie van den Berselaar.

Wilt u bij verhindering dit s.v.p. doorgeven via bovenstaand e-mailadres, zodat andere personen die op de wachtlijst staan, hierdoor in de gelegenheid worden gesteld alsnog bij deze lezing aanwezig te zijn.

Madrid en Toledo

Al voor Columbus in Amerika belandde, hadden Brabanders Spanje ontdekt als land waar(mee) je een bestaan kon opbouwen. Ze trokken er naartoe; een aantal bleef er permanent. Als ze niet zelf gingen, stuurden ze er handelswaar heen, waaronder kunstvoorwerpen. In de 16de en 17de eeuw waren producten uit de Zuidelijke Nederlanden populair aan de andere

kant van de Pyreneeën. Dat die Nederlanden toen door vererving onder de Spaanse kroon waren gekomen, bevorderde de stroom mensen en goederen. De sporen die ze nalieten, zijn nu nog te traceren. De lezing van 11 mei, Madrid en Toledo, maakt een aantal van die sporen in genoemde steden duidelijk. Sommige getuigenissen zijn voor de hand liggend, zeker daar waar het om werken van schilders gaat zoals Jheronimus Bosch en Petrus Paulus Rubens. Andere worden duidelijk als je erop gewezen wordt: ineens blijkt de architectuur van al dan niet profane gebouwen bijzonder vertrouwd te worden. In die gebouwen blijken dan vaak weer allerlei grote en kleine objecten aanwezig die verbonden zijn aan de vier hoofdsteden van het oude hertogdom Brabant: Brussel, Leuven, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Terzijde: wie na een ontdekkingstocht door Madrid en Toledo een glas bier bestelt, zal niet direct aan Brabant denken. Ook dat beeld komt in de lezing aan bod. En hoe in het Toledo van nu de herinnering aan het Wonder van Empel (1585) en de val van 's-Hertogenbosch (1629) levend gehouden wordt, zal voor velen een ontdekking zijn.

Met zijn lezing Madrid en Toledo loopt Harrie van den Berselaar vooruit op een excursie die de Kring in het najaar van 2017 organiseert. Dat zou dan zijn in de week van 2 tot en met 8 oktober. Mocht u interesse hebben, dan kunt u deze week vast aankruisen in uw agenda.

Andere activiteiten

Onderstaande activiteiten heeft de werkgroep voor 2017 in de planning staan. Wilt u op de hoogte blijven van onze nieuwe activiteiten, raadpleeg hiervoor de website: www.kringvrienden.nl

In volgende nummers van Bossche Kringen ontvangt u uitgebreide informatie over:

juni:	excursie Bergen op Zoom
augustus:	fietstocht Heeswijk
oktober:	reis Madrid / Toledo
oktober:	lezing over Oeteldonk
30 november:	Historisch Diner.

Werkgroepen

Plaquette voor Soete Moeder

Sinds 1990 reikt de werkgroep Het Kleine Monument van de Kring Vrienden - als het kan jaarlijks - een plaquette uit aan de eigenaar van een pand, waarin een commerciële functie wordt uitgeoefend. Dat pand moet een positieve uitstraling op het cultuurhistorisch klimaat hebben, terwijl er met respect voor het verleden mee is omgegaan. Waardevolle elementen van dat verleden zijn daarbij bewaard gebleven, waardoor het gebouw in oude luister hersteld is.. Dit alles gebeurde in nauw overleg met de Afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Kloosterhotel De Soete Moeder.

Op deze wijze zijn al de nodige panden in oude stijl bewaard gebleven voor de stad. Dat commercie en cultuurhistorisch besef goed kunnen samengaan, mag blijken uit het feit dat tot nu toe al 16 panden met een plaquette van de Kring gesierd zijn. Sinds 1

februari 2017 is er een zeventiende pand bijgekomen: Kloosterhotel De Soete Moeder aan de Nemiusstraat 4 in de Muntel. Kringvoorzitter Yvonne Moerman en wethouder Huib van Olden onthulden onder grote belangstelling de nieuwe plaquette.

Het pand

Na de Eerste Wereldoorlog is begonnen met de aanleg van de Muntel. In de jaren '20 werden verschillende wooncomplexen gebouwd door diverse woningbouwcorporaties. Omdat er vooral katholieke bewoners kwamen, werd in 1923 de Antonius van Paduakerk opgericht als parochiekerk aan het Duhamelplein (na de Tweede Wereldoorlog omgedoopt in Kapelaan Koopmansplein). Eind jaren '20 werd ook een klooster gebouwd aan de Nemiusstraat. Hier vestigden zich de Zusters van Liefde van Schijndel. Zij hielden zich vooral bezig met onderwijs, zorg voor bejaarden en verpleging van zieken. In 2004 werd de Bossche vestiging gesloten.

Architect Hendrik Valk is verantwoordelijk voor de vormgeving van het klooster. Hij heeft als uitgangspunt genomen het organisch opgaan van het gebouw in zijn omgeving. Voor de vormgeving liet hij zich inspireren door de architectuur van de Amsterdamse School. Hierbij gaan beweeglijke bouwmassa's samen met schitterend siermettselwerk en vensters met horizontale ruitverdelingen. Valk heeft daaraan elementen van andere expressionistische architectuuropvattingen aan toegevoegd, zodat het klooster in harmonie is gebouwd met de andere gebouwen van de wijk. Nog steeds heeft het gebouw die harmonische uitstraling.

Nieuwe bestemming

Tien jaar lang wordt gezocht naar een passende nieuwe bestemming en die is gevonden in de vorm van een hotel. BOEi is de nieuwe eigenaar en Stichting Bij de Soete Moeder de nieuwe gebruiker. Van 2014 tot en met 2016 is er een complete restauratie geweest. Daarbij zijn waardevolle en karakteristieke elementen bewaard gebleven, terwijl hedendaagse aanpassingen zorgden voor een toekomstbestendig gebouw.

Naast zorg voor cultuurhistorische waarden kent de Stichting Bij de Soete Moeder ook maatschappelijke doelstellingen. Zo leren en werken jongeren op verschillende fronten in de organisatie onder deskundige begeleiding. Buurtbewoners hebben een nieuwe ontmoetingsplek vlakbij huis. Daarnaast wordt gewerkt met uitsluitend eerlijke producten.

Terecht stellen Adri Ederveen en Eline van Lith, die de dagelijkse leiding hebben, dat ze zich "echte erfgenamen" voelen: "We dragen de zorg voor het monumentale gebouw en zijn geschiedenis. De zusters stelden hun leven in dienst van onderwijs en zorg, wij zetten deze traditie voort."

Wij feliciteren alle medewerkers met dit prachtige gebouw en wensen hun veel geluk.

Onthulling van de plaquette.

De zusters stelden hun leven in dienst van onderwijs en zorg, wij zetten deze traditie voort

Nieuw trappenhuis.

Historie

'Een filiaal blijft slechts een filiaal'

Twee ondernemersgeslachten en hun fabriekscomplex

Reclameschilderij op doek (1910), 180 x 200 cm. Paul Goulmy schonk het doek – na restauratie door Michel van de Laar – aan de gemeente 's Hertogenbosch en Het Noordbrabants Museum.

Op zaterdag 20 januari 2017 vond de opening plaats van de totaal vernieuwde Willem II Fabriek. Een kunstcluster en poppodium tegelijk. In Willem Twee hebben Poppodium W2, Toonzaal en Willem II Fabriek de krachten gebundeld. Aan de vooravond van deze feestelijke opening vond op 4 januari een bijzondere ontmoeting plaats tussen de nazaten van de naamgevers van dit bijzondere complex.

Voorzijde van de Willem II Fabriek anno 2017. (Foto: Ellie de Vries)

Paul Goulmy kan voortaan 'traplopen in de tijd'. Hij is een van de persoonlijkheden die levensgroot geschilderd is op de muren van de trappengang van de Willem II Fabriek. Kunstenaar Monique Broekman portretteerde zes personen die ieder een bijzondere relatie met het gebouw hebben. Paul Goulmy had zich niet beter kunnen wensen, hij is immers de achterkleinzoon van Eugène Goulmy (1865-1951), oprichter en bouwer van de sigarenfabriek Goulmy & Baar, beter bekend als de Willem II Fabriek.

Kleurrijke geschiedenis

Al sinds 1970 verdiept Paul Goulmy zich in de geschiedenis van zijn voorgeslacht. In dat jaar verkent hij met zijn oom Louis Rits de fabriek van zijn overgrootvader aan de Boschdijkstraat. Goulmy hierover: 'Hij leidde mij rond en vertelde vol trots dat hier voor 1920 vele honderden sigarenmakers werkten.' Vandaag is Paul Goulmy als geen ander ingevoerd in de kleurrijke en vaak boeiende geschiedenis van

zijn Franse voorgeslacht. Hij vertelt er graag over aan wie maar horen wil, zo ook op 4 januari 2017. Vol trots toont Paul de nieuw ingerichte fabriek van zijn overgrootvader Eugène Goulmy (1865-1951) aan Henk en Toon Kersten, kleinzonen van Hendrik Kersten (1882-1960), oprichter en uitbouwer van de succesvolle Willem II Sigarenfabrieken. Paul, Toon en Henk hebben ieder hun eigen bijzondere relatie met de voormalige sigarenburcht.

De wegen van de Goulmy's en van de Kerstens kruisen elkaar voor het eerst in 1929. In september 1929 neemt Kersten & Co de fabriek van Goulmy & Baar over. 't Is een teken des tijds dass alte stürzt', schrijft het RK Huisgezin op dramatische toon op 10 september. 'Goulmy & Baar is exit', kopt de krant om daarmee het drama van 'de trots onzer stad' te benadrukken.

Herenfabriek

"t Is waar, een andere groote onderneming [redactie: Willem II, red.] zal de zaak als filiaalfabriek verder exploiteeren, doch voor ons is de glorie eraf. Een filiaal is slechts een filiaal. We kunnen den vreemde de groote fabriek niet meer met zoveel trots toonen', treurt de redacteur verder: 'Het verdwijnen van Goulmy & Baar is een stedelijk verlies. Amsterdam verloor haar Paleis voor Volksvlijt, Den Bosch de firma Goulmy & Baar.'

Het begon ruim 40 jaar eerder zo beloftevol. Eugène Goulmy trekt als vijftienjarige naar Amsterdam. Als hij 21 is, in 1887, begint hij een sigarenfabriekje aan de Oudezijds Achterburgwal 276.

In 1890 kiest Eugène voor een compagnonschap met Rudolf Baar (1864-1929). Ze richten de Nederlandse Sigarenfabriek Eugène Goulmy & Baar op. In de herfst van 1894 openen ze een majestueus gebouw aan het Amsterdamse Rokin. Architect Abraham Salm (1857-1915), ontwerper van onder

Oplevering van de 'modelfabriek' van Goulmy en Baar aan de Boschdijkstraat in 's-Hertogenbosch. Deze foto werd genomen in mei 1898, een maand voor de opening. Op de voorgrond medewerkers van de fabriek aan de Sint-Jorisstraat. (Collectie: Paul Goulmy)

meer villa's en markante industrie- en utiliteitsgebouwen voor Amstel, Artis en de Nederlandse Bank, ontwerpt een zes verdiepingen tellend pand dat al snel wordt aangeduid met 'herenfabriek'. De fabriek heeft geen schoorsteen. Immers, het werk wordt gedaan en komt 'op stoom' alleen door mensenkracht.

Voor de hoogste klassen van de Openbare Handelsschool wordt een bezoek aan de fabriek deel van het lesprogramma. Goulmy's productiesysteem wordt zo een 'schoolvoorbeeld', zeker als hij het zelf uitlegt. En dat doet hij met verve en Franse zwier, bijvoorbeeld over de geavanceerde toepassing van de lift. Deze verbindt alle verdiepingen met elkaar en kan een belasting aan

van 500 kilo. Op elke verdieping bevinden zich twee toiletten. Door het gehele gebouw zijn schellen, spreekbuizen en telefoons aangelegd. Elke kamer is zo in verbinding met de andere. En dan het Rokin. Dat is in die dagen een prestigieuze toplocatie voor bedrijven en aanzienlijke winkels. Daar wil je gezien worden.

Boegbeeld

Op 18 juli 1898 opent Goulmy de grote fabriek aan de Boschdijkstraat in 's-Hertogenbosch. De nieuwe fabriek van Goulmy & Baar is een 'modelfabriek' en biedt rond 1910 werk aan meer dan 500 mensen. Het is de grootste van het land en boegbeeld van een bloeiende Bossche sigarenindustrie.

De Bossche, handgemaakte sigaar, zeker die van Goulmy & Baar, is een exportproduct van jewelste. Op de voorgevel staat onder meer: 'export over de hele wereld'.

De kleine, levenslustige Eugène Goulmy reist veel. Tijdens de jaarwisseling van 1902 naar 1903 is hij in Belgrado. Hij wil erbij zijn als een contract wordt getekend met de Servische regering. Zijn dochter Celine, verblijvend in een internaat, krijgt een volgeschreven ansichtkaart: 'Hartelijk Gefeliciteerd met 1903, dat je een brave meid mocht blijven en goed zult leren. Voor zeker zullen je ouders dan gelukkig wezen.'

Op 29 januari 1907 melden de landelijk dagbladen dat Goulmy & Baar door koning Peter I van Servië officieel is benoemd tot hofleverancier. In 1911 produceert Goulmy & Baar in Amsterdam en 's-Hertogenbosch meer dan 40 miljoen sigaren per jaar en daarvan gaan er velen alle windrichtingen uit. Goulmy is er trots op.

Van links naar rechts: Toon Kersten, Paul Goulmy en Henk Kersten. (Foto: Ellie de Vries)

In juli 1922 vindt in Kopenhagen de Nederlandsche tentoonstelling plaats. 'Nederland in bedrijf' presenteert zich aan de internationale gemeenschap. Natuurlijk is Eugène Goulmy erbij, mét het door hem in 1894 opgerichte Muziekcorps der Koninklijke Nederlandsche Sigarenfabrieken, nu Koninklijke Harmonie 's-Hertogenbosch.

Rijk versierd

Goulmy & Baar legt zich toe op de productie van dure sigaren, 85 cent per stuk, een heel bedrag in die tijd. De dure sigaar wordt een succes en gaat de hele wereld over. Eugène Goulmy 'verpakt' zijn product met rijk versierde en handgemaakte kistjes, sierlijke sigarenbandjes en intrigerende namen als Madame Recamier, Cuban Girl, Tres Marias, Frontera Guardiola, La rosa de vuelle abajo en La Invicta. Hij voert meer dan 300 merken. De sigarenroker kan kiezen. Zijn in 1894 opgerichte bedrijfsharmonie, bestaande uit sigarenmakers van zijn fabrieken, luistert beurzen, nijverheidstentoonstellingen en productpresentaties op. En dan zijn er nog bijna 100 winkels met de naam Viribus Audax, House Bouquet, Flor Fina en Cuba.

Wie de fabriek aan de Boschdijkstraat bezoekt, wordt op een bijzondere manier ontvangen. Een redacteur van de Tabaksplant, het weekblad van Patroonsbond, schrijft in 1908: 'In de breede vestibule van de nieuwe fabriek werden we militairement gesalueerd door een portier in livrei. Het is een 'bekende en kranige figuur', afkomstig uit het politiekorps.'

Franse grandeur

Eugène houdt van zijn product en wil dat zijn gebruiker dat ook doet. Zijn vader, Paul Victor Goulmy (1822-1908), ging hem daarin voor.

In de fabriekshal van de Willem II. (Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch. Foto: 0013858).

Paul Victor Goulmy voedt zijn kinderen in Franse stijl op. De hang naar grandeur is altijd aanwezig. Hij voert een prachtige delicatessenzaak aan de Schapenmarkt. Daar kan de welvarende Bossche kennis maken met tal van exclusieve en nieuwe luxe hapjes, gerechten en lekkernijen, vaak van Franse origine.

Paul Victor wordt internationaal bekend met zijn bouillon of vleesextract. In mei 1867 verwerft Goulmy een eervolle vermelding voor zijn bouillon tijdens de wereldtentoonstelling in Parijs. In 1880 presenteert hij zijn product zelfs op een tentoonstelling in Sydney in Australië, een gebeurtenis die hij breeduit communiceert in kranten en tijdschriften. Hij brengt graag onder de mensen dat het hem goed gaat. Ook Eugène mag laten zien, natuurlijk met gevoel voor smaak, dat hij succesvol is.

Alleen Willem II

Dan is het achterland van Hendrik Kersten, grondlegger van de Willem II Sigarenfabrieken, anders. Hij wordt geboren temidden van tabaksvelden en schuren in het

Betuws Puiflijk. Voor de komst van de fruitteelt is tabak de levensader van de Betuwe en daarmee van de familie Kersten.

Vader is actief als tabakshandelaar, hardwerkend, zonder opsmuk en slim. Als succesvol handelaar in tabak is hij van nature terughoudend over zijn zakelijk handelen. Bescheidenheid is een houding die past bij zijn zakelijke aanpak.

Op 14-jarige leeftijd gaat de jonge Hendrik in de leer bij een zakenrelatie van vader Kersten, de firma Gebroeders van Best in Valkenswaard. Maar het zelfstandig ondernemerschap lonkt. Op 1 juni 1916 begint Hendrik voor zichzelf aan de Eindhovenseweg in Valkenswaard met acht werknemers. Arbeid is goedkoop. De sigarenmakers kunnen leven met een bescheiden fabrieksloon. Ze zijn zelfvoorzienend met hun eigen lapje grond voor de teelt van aardappelen en groenten. Ze hebben een varken voor de eigen consumptie en een voor de verkoop, nog wat kippen en een geit.

Arbeider én patroon zetten de tering naar de nering. Hendrik houdt het simpel en zijn sigaar is voor

Machinaal fabriceren van sigaren, 3 november 1938. (Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch. Foto: 0025915)

binnenlands gebruik, niet duur en zonder tierelantijnen. Een van zijn voorbeelden is Henri van Abbe (1880-1940) die in 1908 een sigaren-fabriek in Gestel bij Eindhoven begint. Van Abbe valt op door zijn eenduidige merkenpolitiek, 'Er is maar één Karel I.' Het legt hem geen windeieren. Zijn marketing en PR-kosten zijn relatief laag. Door slechts één merk te voeren heeft hij veel minder last van de tijdens de oorlog heersende grond-stoffenschaarste dan veel van zijn concurrenten. Als de oorlog een feit is, verkoopt Van Abbe zijn export-rechten en legt zich geheel toe op de binnenlandse markt. De nuchtere Kersten volgt de succesvolle Van Abbe en kiest voor één merk met de 'vorstelijke' naam Willem II. Kersten doet nog iets wat Van Abbe doet: hij richt zich voorlopig alleen op de binnen-landse markt.

'Op export ingesteld'

Als Hendrik Kersten voor zichzelf begint, keert het tij voor Goulmy & Baar. In 1916 moet Eugène Goulmy zijn statig fabriekspand aan het Amsterdamse Rokin van de hand doen. De Eerste Wereldoorlog brengt Goulmy in grote problemen. Duitsland, Oostenrijk en Hongarije vallen weg als exportland. En na de oorlog komt er alleen maar ramspoed bij. Goulmy kan niet op tegen de concurrentie van de machinaal bereide sigaar en sigaret. In de loop van het jaar 1925 moet Goulmy nog eens zo'n kleine 300 medewerkers ontslaan. 'Zonder export kon zoo'n zaak niet blijven bloeien. Het geheele bedrijf was erop ingesteld', noteert Het Huisgezin op 10 september 1929. De neergang is niet meer te stuiten. De geruchten over sluiting van de fabriek en zelfs opheffing van de legendarische harmonie houden

aan. In september volgt de verkoop van de fabriek aan Kersten van Willem II. In oktober 1929 komt er ook nog een einde aan de bijna veertigjarige samenwerking tussen Eugène Goulmy en Rudolf Baar.

Eén echte opvolger

Goulmy mag in problemen zijn, heel anders vergaat het Hendrik Kersten.

In 1920 opent hij een nieuwe, grotere fabriek aan de Schoolstraat in Valkenswaard.

Inmiddels exporteert hij zijn betaalbare sigaar naar Duitsland en daar zullen steeds meer landen bijkomen.

In 1925 wordt zijn zoon Antoon Kersten (1908-1990), vader van Antoon jr. en Henk, opgenomen in het bedrijf. Antoon is de onbetwiste opvolger en al goed ingevoerd in ondernemerslandschap, onder meer als voorzitter van de Jonge Ondernemerssociëteit. Hij leert het sigarenbedrijf door en door kennen, groeit uit tot allround meester in het ambacht en volgt een internationale ondernemersopleiding.

Toon Kersten jr. over zijn vader: 'Ja, hij was een echte ondernemer en gaf nieuwe inhoud aan de principes van zijn vader. Hij moderniseerde de Bossche fabriek door er machinaal te gaan produceren. En... hij bracht het werk naar de mensen, iets wat zijn vader hem altijd voorhield. Pa nam ook die andere ambitie over: de grootste zijn door een betaalbare, goede en bereikbare sigaar te produceren met moderne productietechnieken.'

Antoon Kersten legt zich, in de geest van zijn vader, geheel toe op de productie van Willem II-sigaren. Zo neemt hij een van de bekendste merken van Goulmy & Baar, Madame Recamier, niet over. Hij laat alle merken van Goulmy & Baar graag over aan Rudolph Baar en diens zoon August, die met

Antoon Kersten. (Collectie: Paul Goulmy)

Hendrik Kersten. (Collectie: Paul Goulmy)

Eugène Goulmy. (Collectie: Paul Goulmy)

Goulmy's creaties en 120 sigaren-makers een doorstart maken aan de Westwal in 's-Hertogenbosch. En de harmonie...? Die blijft bestaan. Muziekmeester, dirigent en vertrouweling van Eugène Goulmyn

Johan Wierts (1884-1981) kan aan de slag bij de Willem II Fabriek. Antoon Kersten ziet met genoeg toe hoe particulieren het nodige kapitaal bij elkaar brengen en geeft zelf een zetje in de goede richting.

Opvolgingsprobleem

In 1929 neemt Antoon Kersten op 21-jarige leeftijd de leiding op zich van de Bossche vestiging van Willem II. Of hij ook echt in het voetspoor van zijn vader wilde?

Koninklijk muziekkorps Goulmy en Baar, 2 augustus 1919. (Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch. Foto: 0081483)

Henk Kersten hierover: 'Die vraag deed er niet zo toe. Onze grootvader was nog zo iemand voor wie het vaderlijk gezag een gegeven was. Geen op en top vrolijke man, maar wel een autoriteit in de familie. Je had hem maar te volgen. Maar volgens mij deed mijn vader dat graag hoor. Hij was immers heel succesvol en voerde het bedrijf tot grote hoogten. Trouwens, aan ons werd ook niet gevraagd of we in de zaak wilden. We deden het omdat het van ons verwacht werd. Hoegenaamd geen opvolgingsproblemen dus.'

Als Eugène Goulmy zich rond 1920 geconfronteerd ziet met een sterke terugval van zijn bedrijf is hij 55 jaar, een leeftijd om na te denken over de opvolging. 'Moet ik dan ophouden met waar ik altijd zo goed in was?', houdt hij een vertrouweling eens vertwijfeld voor. Goulmy heeft niets maar dan ook niets met de machinaal bereide sigaar. Dat is confectie in zijn ogen. De sigaret is een vloek voor hem. Hij wil er niet over horen. Nadenken over de opvolging bezorgt hem grote twijfels. Hij heeft zestien kinderen. Er is er één die hij zijn zaak zou willen toevertrouwen, zijn zoon Johan. Paul Goulmy hierover: 'Die had zo zijn twijfels over de kansen van de doorstart. Hij zou hebben moeten werken en leven met een bedrijf dat vijftien eigenaars kende. Daar had ie geen zin in en zo had mijn overgrootvader een heel groot opvolgingsprobleem. De ironie wil dat twee van zijn zoons, Berto en Michel, aan de slag gingen bij Willem II.'

De grootste van Nederland

Eugène Goulmy trekt zich terug uit het zakenleven en leidt tot aan het einde van zijn leven een betrekkelijk anoniem bestaan in de nabijheid van zijn familie. Eerst in Eindhoven,

Een scan van de bovenzijde van een sigarenkistje, 1912. Rechts de fabriek van Goulmy & Baar op de hoek van de Boschdijkstraat in 's-Hertogenbosch. Links de fabriek aan het Rokin in Amsterdam. (Collectie: Paul Goulmy)

later in Wenen bij zijn dochter Philomena. Na de annexatie van Oostenrijk door de nazi's, 'ontvlucht' Goulmy Wenen en vestigt hij zich in Rusthuis Sint-Jozef in Deurne. In september 1948 ontvangt hij uit handen van burgemeester mr. H.J.M.Loeff van 's-Hertogenbosch de Jeroen Bosch-medaille vanwege zijn bijzondere verdiensten voor de Koninklijke Harmonie 's-Hertogenbosch. Op 3 september 1951 overlijdt hij op 85-jarige leeftijd. De familie Kersten en hun Willem II vergaat het anders. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werken er bijna 2000 arbeiders in de vestigingen in Valkenswaard, 's-Hertogenbosch en Reusel. Willem II is dan de grootste sigarenfabriek van Nederland. De vestiging in 's-Hertogenbosch wordt na 1940 van de hand gedaan.

Meer weten?

Op www.goulmyenbaar.nl komt de geschiedenis tot leven in verhalen, foto's en documenten.

In 1965 nemen de zoons van Antoon Kersten, Gerard en Antoon jr., de leiding over van het bedrijf waar dan 2200 mensen werken. Vandaag maakt Willem II onderdeel uit van het internationaal opererende Swedish Match. Antoon jr. wil nog wel een ding kwijt: 'Het is volkomen terecht dat Goulmy & Baar als naam weer aan dit bedrijfsgebouw verbonden is. Hij is immers de bedenker, oprichter en initiator. Maar dat de fabriek de naam Willem II nog draagt is ook niet verkeerd. Mijn vader heeft hier toch tien jaar lang gewerkt en geprobeerd iets van de grond te krijgen.'

Frans van Gaal is ondernemer in geschiedenis (www.fransvangaal.nl).

Bronnen

- B. Bierkens, De sigaar uit de Kempen. Heden en verleden van een markante bedrijfstak Eindhoven (1998).
- F.J. Van Gaal, Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1850-1930 (Tilburg, 1989).
- H. van Mierlo, Tabakswerkers, landbouwers en patroons in Valkenswaard van 1850-1920 (Tilburg 2015).
- K. E. Sluyterman, Ondernemen in sigaren. Analyse van bedrijfsbeleid in vijf Nederlandse sigarenfabrieken in de perioden 1856-1865 en 1925-1934 (Tilburg, 1983).
- www.goulmyenbaar.nl
- www.eyecom.xs4all.nl/goulmyenbaar
- Familiearchief Goulmy, in bezit van Paul Goulmy, Bilthoven.
- Gesprekken met Antoon en Gerard Kersten
- Met dank aan Gertjan van Drunen.

Vereniging

Nieuwe Leden van Verdienste

Tijdens de druk bezochte nieuwjaarsreceptie van de Kring op zondag 8 januari 2017 heeft de voorzitter Yvonne Moerman even teruggekeken op het succesvolle jaar 2016. Een record aantal gasten in de boten en bij de Wonderlijke Klim. Maar ook de overige Kringactiviteiten stemden tot grote tevredenheid en geven vertrouwen naar de toekomst toe. Het komende toeristenseizoen zal waarschijnlijk wel iets rustiger verlopen. Aan het eind van haar toespraak kon zij trots de namen bekendmaken van de vier leden die jarenlang veel betekend hebben voor de Kring en zijn daarom benoemd tot Lid van Verdienste. Deze leden zijn Jan Wijnhoven, Charles Limonard, Hans Fagel en Jan van Roosmalen. Met uitzondering van de laatste kregen de heren het speldje en de oorkonde uitgereikt, die horen bij deze benoeming. Uiteraard waren er ook bloemen voor de gedecoreerden.

Hans Fagel is al geruime tijd zeer actief als vrijwilliger bij de Kring: Hij is schippergids, vaarinstructeur en lid van de bedrijfsleiding Binnendieze. Door de jaren heen heeft Hans zich een zeer betrokken en enthousiast lid van de Kring getoond. Ook als objectgids in de Sint-Jan weet hij de bezoekers met een grote betrokkenheid rond te leiden in deze imposante kerk.

Jan Wijnhoven is al geruime tijd zeer actief als vrijwilliger bij de Kring. Zijn engagement en bevologenheid bij het uitdragen van het culturele erfgoed van de Hertogstad zijn voor Jan als stads- en objectgids kenmerkend. Als trouw en bescheiden lid van de Kring toont hij een grote inzet, hij is zeer collegiaal en voorziet desgevraagd werkgroepen van het Kenniscentrum van deskundige adviezen.

Charles Limonard is al twintig jaar een voorbeeldig lid van de werkgroep Vestingwerken waarvan zeven jaar als voorzitter. Met zijn deskundigheid en onderzoekende houding stimuleerde hij anderen tot gedegen studie en archiefonderzoek die daardoor, op hun beurt, hun verworven kennis uitdroegen, onder meer via Boschlogie. De aimabele en de vasthoudende wijze waarmee hij de Kring in overleg

met de gemeente 's-Hertogenbosch vertegenwoordigde, bewerkstelligde niet alleen het behoud van het Bossche militair erfgoed, maar ook de goede naam van de werkgroep.

Jan van Roosmalen was niet aanwezig tijdens de nieuwjaarsbijeenkomst maar kreeg de zilveren speld uitgereikt tijdens de extra Ledenvergadering. Jan is al geruime tijd zeer actief als vrijwilliger bij de Kring: hij is schippergids, vaarinstructeur en tot 2005 was hij lid van de bedrijfsleiding Binnendieze. Hij toont zich nog steeds een zeer betrokken en enthousiast lid van de Kring. Jan is ook actief lid van de werkgroep Bossche waterwegen.

Werkgroepen

De Zusters van het Allerheiligst Hart van Jezus (Sorores Sanctissimi Cordis Jesu), ook wel bekend als de Zusters van Moerdijk, en hun vestiging in de Maliskamp

Op 12 juli 1834 werd te Moerdijk Huberdina Merkelbach geboren. Zij groeide daar op en verbleef vervolgens korte tijd in 's-Hertogenbosch bij de Zusters van Liefde 'Dochters van Maria en Joseph', beter bekend als de Zusters van de Choorstraat. In 1863 werd Huberdina begijn in Hoogstraten. Zij bracht in die tijd elk jaar een bezoek aan de familie in Moerdijk. Daar werd op 29 januari 1859 door pastoor J.B. de Gier de nieuwe parochie van Sint-Stephanus opgericht. Johannes Merkelbach, vader van Huberdina, was een groot weldoener van die parochie.

De parochiekerk werd gevestigd in een oude schuur van Jan Merkelbach en op 22 maart 1861 ingezegend. In 1928 werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk op een groot stuk grond dat werd geschonken door diezelfde Jan Merkelbach. Deze kerk werd op 31 juli 1930 geconsacreerd door mgr. A.F. Diepen. Tot 1957 maakte Moerdijk deel uit van het bisdom 's-Hertogenbosch.

Nieuwe congregatie

Huberdina keerde in 1880 definitief terug naar haar geboortedorp, waar zij op verzoek van pastoor De Gier en met goedkeuring van de bisschop mgr. A. Godschalk de zorg op zich nam voor de naai- en bewaarschool en voor het catechismus-onderricht van de schoolgaande jeugd. Het kerkbestuur zorgde voor een woning en het onderhoud van Huberdina, die voor de bewaarschool werd geholpen door een weesmeisje uit 's-Hertogenbosch en voor de naaischool door een meisje uit Oud-Gastel.

Deze drie hielden zich - als kloosterlingen - aan een bepaalde dagorde en legden telkens voor een periode van drie jaar de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en zuiverheid af ten overstaan van de biechtvader. In 1885 kreeg de nieuw benoemde pastoor J. van Gennip van mgr. Godschalk de opdracht om te bevorderen dat de drie lekenkrachten een nieuwe congregatie zouden stichten, dan wel zich zouden aansluiten bij een bestaande congregatie. Het resultaat van gebed en bespreking was dat de drie lekenkrachten onder Gods

Doodsprentje Huberdina Merkelbach. (Foto: Martien Veekens)

Achterzijde doodsprentje Huberdina Merkelbach. (Foto: Martien Veekens)

Zegel parochie Maliskamp.
(Foto: Martien Veekens)

zegen een nieuwe congregatie begonnen, die op wens van pastoor Van Gennip onder de bijzondere bescherming van het Allerheiligste Hart van Jezus werd gesteld.

De congregatie werd op 2 juli 1886 (de feestdag van het Heilig Hart) in Moerdijk gesticht door Huberdina Merkelbach. Zij nam de kloosternaam Mère Marie aan en werd de eerste overste. Zij bleef dat tot haar overlijden op 16 mei 1906. Pastoor Van Gennip schreef de regel van haar congregatie en werd adviseur van de congregatie.

Het oorspronkelijk doel was de heiliging van de leden en het dienen van de medemens door beoefenen van liefdewerken met als hoofdtak de godsdienstige en maatschappelijke opvoeding van de jeugd. In de praktijk kwam dat neer op onderwijs, gezondheidszorg, bejaardenzorg, huishoudelijk werk en missiewerk in de missiegebieden van de Priesters van het H. Hart van Jezus (SCJ).

Eerherstel van het Heilig Hart werd naast opvoeding, verzorging en (wijk)verpleging genoemd als belangrijke doelstelling.

De zusters hadden hun moederhuis in Moerdijk. Aanvankelijk waren de zusters alleen in die plaats werkzaam in het onderwijs op scholen en een internaat. Zij beheerden daar onder meer de Industrieschool voor Jonge juffrouwen en het meisjespensionaat Sacré-Coeur. In 1903 ging een zuster gedurende een jaar naar de Zusters van J.M.J. in 's-Hertogenbosch om daar voor haar toekomstige taak als novicemeesteres gevormd te worden. Vanaf 1915 waren de zusters ook werkzaam in de gezondheidszorg.

Het aantal zusters nam gestaag toe. Al snel werden ook succursalen opgericht in Halsteren, Lage Zwaluwe en in Hazerswoude-Rijndijk.

In 1938 telde de congregatie 24 huizen, waarvan 18 in Nederland, twee in Finland en drie op Sumatra.

Vestiging van de zusters in de Maliskamp

Vrij spoedig na de totstandkoming van een eigen parochie in de Maliskamp ging de stichtingspastoor C. Schoenmakers op zoek naar een congregatie voor het geven van onderwijs. Hij benaderde besturen van verschillende congregaties, waaronder de Congregatie van de Zusters van Schijndel en de Zusters van Ronse. Uiteindelijk vond hij een gewillig oor bij de Zusters van het Allerheiligst Hart van Jezus te Moerdijk, die bereid waren de zorg voor het lager onderwijs aan meisjes in de nieuwe parochie op zich te nemen, mits er een vergunning zou worden gegeven voor een lagere school voor meisjes. Het kerkbestuur kreeg de gewenste vergunning en nam het bestuur van de school op zich. Pastoor Schoenmakers schrijft over de aankomst van de zusters in Maliskamp in zijn Registrum Memoriale Parochiae Sancta Bernadettae Soubirous Rosmalen "De Maliskamp":

"Op Dinsdag 29 December 1936 hebben de zusters zich definitief komen vestigen. 's Morgens om 9 uur kwamen aan de 4 eerste zusters n.l. de Eerw. Moeder, een zuster voor de Lagere School en twee zusters voor de Bewaarschool (een vijfde kwam op 2 januari 1937 n.l. een zuster voor de Lagere School). Zij werden begeleid door 4 zusters van het Hoofdbestuur der Congregatie (n.l. de algemeen Overste Zr. Vincentia, de secretaresse Zr. Theresia en nog 2 anderen). Aan de ingang der kerk, die zeer feestelijk versierd was, werden zij door mij ontvangen en voorafgegaan door een stoet van bruidjes, die het Magnificat zongen, werden zij geleid naar voor hen geplaatste stoelen bij de Communiebank; daarna werd een Plechtige H. Mis met assistentie opgedragen, waarbij als Diaken fungeerde de Wel.Eerw. Heer Op de Coul, Rector van het Moederhuis te Moerdijk. Na het Evangelie heb ik namens de Parochianen de zusters welkom geheten in onze Parochie en hun dank gebracht voor de offers welke zij zich voor onze parochie wilden getroosten. Als stoffelijk blijk van belangstelling bood ik namens de Parochianen een vergulde monstrans met zilveren lunuladoos (een halvemaaanvormige houder voor de H. Hostie in de monstrans) aan bestemd voor de kapel van het in aanbouw zijnde klooster. Na de H. Mis werden de Zusters in stoet geleid naar hun tijdelijk verblijf." Dit tijdelijk verblijf bestond uit het naast de sacristie gelegen vergaderlokaal annex patronaatsgebouw en de daarboven gelegen zolders.

De bouw van klooster en school

In 1934 werd een perceel grond van meer dan 3 hectare groot door grootgrondbezitter notaris Van de Mortel aan de parochie verkocht onder de voorwaarde dat op die grond uitsluitend een rooms-katholieke kerk en de daarbij behorende gebouwen een plaats mochten krijgen en dat binnen een jaar met de bouw van de kerk moest worden begonnen.

Aan die voorwaarde werd kennelijk voldaan. Op 2 oktober 1934 werd begonnen met de eerste werkzaamheden aan de bouw van de nieuwe kerk naar ontwerp van architect J. van der Valk en op 23 oktober van dat jaar kon de eerste steen worden gelegd. Op 2 september 1935 verrichtte mgr. A. Diepen de kerkconsecratie. Na de plechtigheid van maar liefst vier uur werd pastoor Schoenmakers tot de eerste herder van de nieuwe parochie geïnstalleerd en werd hij in het bezit gesteld van kerk en pastorie.

Teneinde de bouw van het klooster mogelijk te maken schonk het kerkbestuur een perceel grond ter grootte van ongeveer 9.200 m² en werd aan de zusters van de naai- en bewaarschool elk jaar per zuster een bedrag van f 50,- subsidie toegezegd.

In de op 10 juni 1936 gesloten (schenkings)overeenkomst werden onder meer de navolgende bepalingen opgenomen:

Artikel 4:

De Congregatie belast zich met:

- 1e. Het onderwijs in de bewaarschool aan jongens en meisjes.
- 2e. Het lager onderwijs aan de meisjes.
- 3e. Het onderricht in de nuttige handwerken aan de meisjes, die aan de leerplicht hebben voldaan.

Artikel 12:

“Mochten de Zusters ooit onverhoopt de Parochie moeten verlaten, dan mogen zij de thans ontvangen grond en de daarop geplaatste gebouwen niet vervreemden, zonder eerst de voorkeur gegeven en de gelegenheid opengesteld te hebben aan het Kerkbestuur te Rosmalen de grond en de gebouwen over te nemen voor een som, bepaald door het Kerkbestuur der Parochie van de H. Bernadette Soubirous te Rosmalen en het bestuur van de Congregatie in overleg met Zijne Hoogw. Exc. Den Bisschop van 's-Hertogenbosch, waarbij rekening zal worden gehouden met art. 2 van dit contract, nadat de terreinen en gebouwen zullen zijn geschat door een deskundige, door het Kerkbestuur aangewezen, en een, benoemd door de Zusters, welke twee deskundigen samen een derde deskundige zullen kiezen.”

Op een deel van het terrein van het Bernadetteklooster, ongeveer waar de gebouwen staan, rust dezelfde erfdienstbaarheid als op de Bernadettekerk. Volgens die erfdienstbaarheid mogen daar slechts worden gesticht:

Voormalige klooster en school.
(Foto: Martien Veekens)

een katholieke kerk met daarbij behorende sacristie en pastorie, scholen, patronaten, parochiehuizen, kerkhoven, klooster en kosterwoning, alles met daarbij behorende gebouwen en andere daarbij behorende opstellen. Die erfdienstbaarheid is nog steeds van kracht.

De bouw van het klooster en de naai- en bewaarschool, naar ontwerp van Jan van der Valk uit Tilburg, werd door het bestuur van de Congregatie gegund aan J. Smolders te Tilburg.

Het college van Burgemeester en Wethouders gunde de bouw van de aan de H. Bernadette toegewijde Lagere Meisjesschool aan G.A. Baten te Waspik.

“voorafgegaan door een stoet van bruidjes werden zij geleid naar voor hen geplaatste stoelen bij de Communiebank”

Start van het onderwijs

Op 1 januari 1937 ging het parochiële onderwijs officieel van start met een kleuterschool en een drieklassige meisjesschool met 7 leerjaren. De jongens moesten nog vele jaren naar de dorpsschool in het centrum van Rosmalen. De plechtige inwijding van de meisjesschool vond plaats op 4 januari en de dag erna werd begonnen met de lessen. De school telde 84 leerlingen en het personeel bestond uit twee zusters en een lekenonderwijzeres in de persoon van mej. W. Wouters, die daarvoor op de school in Rosmalen werkte. Op 25 januari 1937 werd de bewaarschool geopend en op 3 mei volgde de opening van de Naaischool, die 10 leerlingen telde.

Op maandag 7 juni 1937 verhuisden de zusters naar het nieuwe klooster Regina Pacis. Omdat de kapel van het klooster nog niet gereed was, altaar en communiebank moesten nog geplaatst worden, vond de inwijding door pastoor Schoenmakers in tegenwoordigheid van een aantal genodigden plaats op 28 juli 1937. Het tweelaagse bakstenen huis bestond uit twee vleugels

Jozefschool
jaren '60. (Foto:
Martien Veekens)

die ten opzichte van elkaar versprongen en waartussen de ingangspartij was gevat. Onder het hoge zadeldak lagen de slaapzalen. Aan de linkerzijde stond de school. Aan de rechterzijde werd het gebouw afgesloten met een driehoekige uitbouw met balkon. De grote ramen in het rechterbouwdeel waren verdeeld in roeden. Opvallend waren de aanzetstenen aan de strekken van de ramen. Op de hoek naast de ingang was een groot natuurstenen beeld van de H. Bernadette ingemetseld. De kapel, waarvan het klokkentorentje op een vooruitstekende uitbouw achter de erker zichtbaar was, lag op de etage.

De oorlogsjaren

Al in 1939 bij het begin van de mobilisatie in Nederland kwam er inkwartiering in de scholen. In mei 1940 werden de Nederlandse militairen afgelost door Duitse soldaten, die echter niet lang bleven. In 1941 en 1943 herbergde het klooster ook pensiongasten uit Moerdijk en Den Haag.

In maart 1944 werd het klooster ontruimd. De inboedel werd op verschillende plaatsen opgeslagen en de zusters namen opnieuw hun intrek in het patronaatsgebouw. De leerlingen van de scholen kregen een plaatsje bij de Zusters van Schijndel, die het onderwijs in het centrum van Rosmalen verzorgden.

Het Bernadetteklooster werd een “Schülerheim”, een internaat voor kinderen van Rijks Duitsers. Er verbleven 40 tot 100 kinderen die in september 1944 in allerijl naar Duitsland vluchtten. Korte tijd namen Duitse militairen op terugtocht hun plaats in, waarna militairen van het geallieerde leger er onderdak vonden. Rosmalen en de Maliskamp hadden ernstig te lijden van de felle gevechten in september/oktober 1944.

In april 1945 waren het klooster en de school voldoende hersteld om weer in gebruik te worden genomen.

Informatiebord bij Bernadetteklooster.
(Foto: Ellie de Vries)

Inmiddels had zich ook op onderwijskundig gebied een verandering voorgedaan.

Op 1 april 1943 werden bij de aanvang van het nieuwe schooljaar ook jongens van de parochie, die op die datum leerplichtig waren, aangenomen. De zusters waren bereid ook aan de jongens onderwijs te geven, maar maakten wel het uitdrukkelijke voorbehoud dat zij zich niet voor de hele leertijd van de jongens wilden binden.

Door de Congregatie en het school/kerkbestuur werd een contract met de volgende inhoud opgesteld:

“Met ingang van 1 April 1943 zullen tot de genoemde meisjesschool voor de eerste klasse ook worden toegelaten de jongens van de Parochie van de H. Bernadette te Rosmalen, Maliskamp. Het Bestuur der Congregatie kon zich er echter niet toe verbinden, de jongens van de Parochie voor de gehele leertijd op genoemde school te houden, doch behoudt zich uitdrukkelijk het recht voor deze aangelegenheid opnieuw te regelen, zoodra het noodzakelijk blijkt, dat een vierde, verplichte leerkracht aan de school benoemd moet worden.”

Omdat de school op 1 april 1943 121 leerlingen telde, bestond de verwachting dat na de aanneming van een volgende eerste leerjaar op 1 april 1944 een vierde leerkracht benoemd zou kunnen worden. Na een mondeling onderhoud en een begeleide brief van de Congregatie werd ook verwacht dat de zusters bereid zouden worden gevonden om hun werk te blijven voortzetten. Dat bleek een juiste inschatting, zij het voor korte tijd.

Op 14 augustus 1944, pastoor Schoenmakers was toen net opgevolgd door pastoor J.L. van de Biggelaar, meldten de Algemeen overste met haar assistente en

het hoofd van de school zich ter conferentie op de pastorie. Zij gaven aan liever te willen afzien van het geven van onderwijs aan de jongens en dus het contract te willen opzeggen.

Na de zusters er op te hebben gewezen dat zij het mooiste liefdewerk zouden beoefenen door de jongens te houden en het contract voorlopig met een jaar te verlengen, zwichtten de zusters. Het bestaande contract werd verlengd, hetgeen betekende dat een klas jongens meer werd aangenomen en per januari een vierde leerkracht zou worden aangesteld. Wel beloofde het schoolbestuur zo spoedig mogelijk een aparte jongensschool op te richten en werd het vergaderlokaal naast de sacristie opnieuw aan de zusters ter beschikking gesteld voor zo lang als zij dit nodig mochten hebben.

In de loop van 1945 wist de pastoor te bewerkstelligen dat voorlopig een mannelijke kracht mocht worden benoemd aan de meisjesschool. Het Bestuur van de zusters duldde dit als een overgangsmaatregel en per 9 september van dat jaar werd de heer M. der Kinderen (17 juni 1917 - 27 juni 2001) uit de Maliskamp aangesteld die met de jongens van de derde en vierde klas zijn intrek nam in het lokaal achter de sacristie.

Nadat op 7 november 1944 het moederklooster te Moerdijk was gebombardeerd, vonden de bewoners van dat klooster na een kort oponthoud in Breda onderdak bij de Zusters van Liefde te Tilburg. In haar zoektocht naar onderdak voor zichzelf en haar 18-tal Eerw. Zusters meldde de Eerwaarde Moeder overste van het klooster in Moerdijk zich te Coudewater. De ongeluk-

Informatiebord bij Bernadettekerk.
(Foto: Ellie de Vries)

kige Moeder Overste had gehoord dat Coudewater zovele vluchtelingen bereidwillig had opgenomen en vertrouwde erop dat voor de Moerdijkse Zusters, die zo zwaar getroffen waren, ook wel een bescheiden plaatsje te vinden zou zijn. Haar vertrouwen werd niet beschaamd. Er werd overeengekomen dat Coudewater de zusters onderdak en voeding zou verschaffen en dat de zusters als tegenprestatie huishoudelijke en verplegende diensten zouden verrichten. De Moerdijkse zusters wierpen zich met enthousiasme op hun werk, de harmonie met de zusters van Coudewater was voortreffelijk en 8 maanden lang vingden de zusters het tijdelijk tekort aan verplegend personeel op en hielpen zij Coudewater door een moeilijke periode heen. In juli 1945 konden zij het leegstaande klooster Mariaoord van de Zusters Ursulinen in Vught huren. In september 1945 konden daar zeventig zusters met hun kweekschool, voorbereidende klassen en mulo - tezamen honderdvijftig internen - hun intrek nemen.

De onderwijsperiode na de oorlog

Rond diezelfde tijd besloot het bestuur van de Congregatie de Industrieschool van Moerdijk en het internaat te verplaatsen naar Rosmalen. De kleuterschool en de naaischool werden ontruimd en overgebracht naar inmiddels geplaatste barakken. De fietsenstalling van de meisjesschool werd tijdelijk ingericht als kleuterschool. De huishoudschool betrok de lokalen in het Bernadetteklooster en de zolder van het klooster werd ingericht als slaapzaal voor de 70 internen. Ook de leraressen van de school kregen er onderdak. Naast het klooster kwam een barak voor het kook-onderwijs van die school. Alle mogelijke ruimte

werd benut voor leven en slapen en daarbij werd veel inschikkelijkheid gevraagd van de bewoonsters. In het voor jaar van 1954 vertrokken de leraressen en leerlingen van de huishoudschool naar Koningshof te Veldhoven.

Direct na de oorlog werd toestemming verkregen voor de stichting van een Jongensschool, die op 1 september 1946 werd geopend. De school kreeg de naam Sint Jozef. Der Kinderen werd hoofd van de school en er werden twee leken als onderwijzeressen van bijstand benoemd. De jongensschool was tot 1953 in noodlokalen gevestigd. In dat jaar werd aan de Sint Jozefstraat de Sint Jozefschool gebouwd en in gebruik genomen. Tot 1963 vervulde het kerkbestuur een dubbele functie: naast kerkbestuur was het ook schoolbestuur. In dat jaar werden de bestuurlijke verantwoordelijkheden ondergebracht bij de Stichting Onderwijsbelangen Parochie van de H. Bernadette.

Zuster Bernarda, die bijna 20 jaar hoofd van de meisjesschool was geweest, ging in augustus 1965 met pensioen.

Het nieuwe schoolbestuur besloot in 1965 de beide scholen samen te voegen tot één school, die nog wel in twee aparte gebouwen was ondergebracht: drie klassen onderbouw in de voormalige meisjesschool en vier klassen bovenbouw in het gebouw aan de St. Jozefstraat. Er waren toen nog enkele zusters aan de scholen verbonden; in 1969 was er nog slechts een zuster werkzaam.

In 1973 werd de St. Jozefschool uitgebreid tot een achtklassige school en namen de leerlingen van de Bernadetteschool en de St. Jozefschool daar hun intrek.

De Bernadetteschool werd omgebouwd tot gymnastieklokaal. Na de fusie tussen de kleuterschool De Kopvoeter en de St. Jozefschool kreeg de school de naam R.K. Basisschool De Masten. Deze school staat nu onder bestuur van de Stichting Signum.

Het gebruik van het klooster na 1954

Na het vertrek van de leraressen en leerlingen van de huishoudschool kwam er weer ruimte in het Bernadetteklooster, maar dat was slechts van tijdelijke aard.

Een pater die vanaf 1945 als rector fungeerde en die elke dag vanuit Nuland naar het klooster kwam, nam voor korte tijd zijn intrek in het klooster. Hij werd opgevolgd door een diocesaan priester, die zijn werkterrein had bij het Bisdom in 's-Hertogenbosch en die eveneens zijn intrek in het klooster nam.

De zusters van de Congregatie mochten voortaan hun vakanties in het klooster doorbrengen. Daarnaast werden in het klooster cursussen voor het onderwijzend personeel, retraites voor de zusters van de Congregatie en gespreksrondes georganiseerd.

In 1969 werd het klooster als vakantiehuis opgeheven en de gehele gemeenschap vertrok naar elders om plaats te maken voor een nieuwe groep zusters. Een van hen had het op zich genomen om een aantal zusters op te vangen, die om uiteenlopende redenen extra zorg en aandacht nodig hadden. Met als stelregel "Wees goed voor elkaar" slaagde zij er met de hulp van enkele medezusters in een hecht religieus samenleven te realiseren, waarin men zich ook echt thuis voelde.

In 1978 verhuisden alle zusters tijdelijk naar het klooster Koningshof te Veldhoven dat al in 1976 was verkocht. Om veel van de in Koningshof wonende zusters huisvesting te kunnen bieden werd het Bernadetteklooster in Rosmalen grondig verbouwd en uitgebreid onder leiding van architect L. de Bever uit Eindhoven. Het voormalige klooster en de kapel werden in de nieuwbouw geïntegreerd. Dat het huidige Bernadetteklooster helemaal niet als klooster oogt, was een bewuste keuze. Het klooster heeft een samengestelde plattegrond. Het bakstenen gebouw heeft twee lage en platte daken met schilden naast lessenaars- en zadeldaken. Het oude middeeldeel is nagenoeg geheel verbouwd en kreeg links en rechts twee vleugels met verspringende bouwdeelen. De witte topgevel in het

Huidige staat Bernadettekerk. (Foto: Ellie de Vries)

midden met het brede afdak op gemetselde pilaren bevat de ingangspartij. Het oorspronkelijke kloostergebouw is aan de achterzijde nog goed herkenbaar en daar bevindt zich ook het ingemetselde beeld van de H. Bernadette, naar wie het klooster is genoemd. Het klooster wordt omgeven door een boomrijke tuin. Op een wang van de toegangspoort aan de Bernadettestraat no. 10 bevindt zich een bord met de tekst: BERNADETTEKLOOSTER.

Na de verbouwing, die in april 1979 gereed was, telde het klooster bijna 50 kamers. De nieuwbouw werd in juni 1979 officieel door bisschop mgr. J. Bluysen geopend.

Het merendeel van de in het klooster te Veldhoven wonende zusters werd gehuisvest in het klooster in Maliskamp. De overige zusters verhuisden naar elders, onder meer naar het kloosterverzorgings-huis te Wamel, dat in september 2010 werd opgeheven.

Rosmalen werd het centrale huis van de Congregatie, waar vrijwel alle bijeenkomsten van de Congregatie plaats hebben, zoals kapittelzittingen, retraites, congre-

gatedagen en vieringen van jubilea. Naargelang er plaats was, kwamen er zusters van opgeheven kloosters te wonen.

In 1980 ontstond er opnieuw plaatsgebrek en werd er onder leiding van architect De Bever voornoemd een nieuwe vleugel met 12 kamers bijgebouwd.

Toen die kamers in de daarop volgende jaren ook weer vrijkwamen werd dit kloostergebouw in gebruik genomen door het bestuur, de econoom en de administratie, die in 1996 hierheen verhuisden na de verkoop van het pand Dr. Schaepmanlaan 1 te Eindhoven.

Het Bestuurscentrum kreeg een eigen adres: Bernadettestraat 4.

In 2010 verhuisden de in Wamel wonende zusters naar het Bernadetteklooster.

Sinds 1982 is zuster Riet Komen Algemeen Overste van de orde. De congregatie had toen al een leken-econoom en -administrateur in dienst. In 1989 deed de eerste leken-secretaresse haar intrede, terwijl in 1992 een uitgetreden zuster werd aangesteld als coördinatrice. Dat was een voor de zusters ingrijpende verandering, die niettemin snel volledig werd geaccepteerd.

Huidige Bernadetteklooster. (Foto: Ellie de Vries)

In 1993 werden de in Indonesië werkzame Zusters van het H. Hart autonoom.

Telde de congregatie bij het aantreden van zuster Komen nog 300 zusters, inmiddels is dat aantal teruggelopen tot ongeveer 50 zusters met een gemiddelde leeftijd van 87 jaar. Het in april 2015 gehouden kapittel werd tegelijk het slotkapittel. Tijdens dat kapittel is de congregatieraad gekozen. Deze raad, die bestaat uit twee uitwonende en twee inwonende zusters, ziet toe op de spiritualiteit van de congregatie. Zuster Komen en pater Ben Verberne, religieus assistent van de congregatie, zullen zich nog gedurende twee jaar, te rekenen vanaf 2015, inspannen om het schip van de congregatie op koers te houden. De huisvesting vormt een belangrijk thema. Het Bernadetteklooster is het laatste klooster van de Congregatie Zusters van het H. Hart in Nederland en de Congregatie wil het klooster zo lang mogelijk aanhouden als de plek waar de zusters in eigen kring kunnen wonen, maar de leefbaarheid mag daarbij in niet gevaar komen. Momenteel wonen in het klooster nog 34 zusters en werken er ruim 30 medewerkers. Naar verwachting zullen er rond 2020 nog maar 20 zusters over zijn en daarom wordt naar een passende woonvorm gezocht. Wezenlijk voor een nieuw onderkomen zijn een echte kapel en een ruimte om als gemeenschap samen te komen.

Een complicerende factor is de al genoemde erfdienstbaarheid, die vervreemding van het Bernadetteklooster lastig maakt.

Slot

Aan het einde van dit jaar is het 80 jaar geleden dat de eerste zusters van de congregatie in Maliskamp arriveerden. Afgezet tegen andere congregaties zijn de zusters van Moerdijk slechts gedurende een korte periode van ongeveer 32 jaar werkzaam geweest in het onderwijs van de Bernadetteparochie te Maliskamp Rosmalen. Zij beheerden er een kleuterschool een lagere school voor meisjes en een naaischool. Van 1945 tot 1945 tot 1954 beheerden zij ook een huishoudschool met een internaat. Vanaf april 1943 werden - zij het niet van harte - ook jongens tot de meisjesschool toegelaten, maar daaraan kwam al op 1 september 1946 een einde. In 1969 werkte nog slechts één zuster in het onderwijs. De zusters concentreerden zich op taken binnen hun klooster.

Dat wil echter niet zeggen dat daarmee een einde kwam aan hun betrokkenheid bij Maliskamp. Tijdens een informatiebijeenkomst op 11 mei 1999 in de Bernadettekerk bracht het parochiebestuur van de HH Bernadette-Laurentius de keuzes en argumenten om afscheid te nemen van die kerk naar voren. Bij die bijeenkomst waren ook enkele zusters van het Bernadetteklooster aanwezig. Een van hen sprak de volgende woorden:

“Beste medechristenen.

Wij zijn hier ook met enkele zusters om ons medeleven met U te tonen. Ook ons gaat het aan het hart dat de mooie sfeervolle H. Bernadettekerk gesloten wordt, want ook het klooster heeft al van het begin af aan een aparte band met de parochie gehad.

Het is te begrijpen dat het veel emoties los maakt, vooral onder de oudere mensen. Voor degenen die er al een paar jaren mee bezig zijn dat er een van de twee kerken weg moet, ligt het anders dan voor U en ons die nu ineens voor het feit staan dat onze kerk gesloten wordt, terwijl wij toch hoopten dat het niet de Bernadette zou zijn.

Wat ik en velen met mij blijven hopen is dat het kerkgebouw toch nog een functie houdt, bijvoorbeeld als voorziening voor de hele gemeenschap van Maliskamp en misschien zelfs wel van heel Rosmalen.

Ik kan U met deze woorden niet troosten maar ik wilde ze U toch meegeven, mede namens mijn medezusters.”

Het klooster zal binnen niet al te lange tijd worden gesloten. De in het jaar 2000 uitgesproken wens met betrekking tot de Bernadettekerk kan hier worden herhaald: hopelijk behoudt het kloostergebouw toch nog een functie, bijvoorbeeld als voorziening voor de gehele gemeenschap van Maliskamp en misschien zelfs wel van heel Rosmalen. B

Bronnen:

Korte geschiedenis van de congregatie CSSCJ, Zr. M. Teresita Munsters, bij leven archivaris van de Congregatie.
Martien Veekens, “1936: Komst school en zusterklooster in de Maliskamp” in ‘Rosmalla’, jaargang 24 – nummer 2 – juni 2014, pag. 8-19, waarvoor o.a. gebruik werd gemaakt van het Registrum Memoriale Parochiae Sancta Bernadettae Soubirous Rosmalen “De Maliskamp”.
De H. Bernadettekerk te Maliskamp Rosmalen 1935-2000, uitgave parochiebestuur HH Bernadette-Laurentius, januari 2000.
Databank bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland – Moerdijk, O.L. Vrouw van Fatima. Auteurs Jeroen van de Ven, Peter Jan Margry.
Het 50-jarig bestaan van de parochie H. Bernadette te Maliskamp Rosmalen 1935 september 1985.
J. Jongmans, De zusters van Coudewater, Rosmalen 1985.
100 jaar Signum (aug. 2012).
Bulletin KNR, jg. 18 nr. 3, december 2015.
M. v.d. Heijden, Mariaoord en Roucouleur, Vughtse Historische Reeks: Vught, zicht op vroeger.
F. Smits, Vademecum van Religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant, Alphen aan de Maas.
Doodsprentje begintje overste Hoogstraten - mère Marie (Huberdina Merkelbach)
Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.
Foto's beschikbaar gesteld door Martien Veekens en de Zusters van het H. Hart.

Littekens in het stadswefsel

Als stadsgids – opgeleid door de Kring Vrienden – ervaar je dat tijdens een wandeling de gasten de cultuur-historie van de stad herbeleven. Zij genieten ervan dat ze in de vestingwerken, het stratenpatroon, de driehoekige Markt, de Binnendieze, de Sint-Jan en in monumentale gevels het verleden terugzien.

Onlangs stond ik op een dakterras van een appartementsgebouw in de binnenstad van Breda. Ik schrok van de vele littekens die in het historisch fijnmazig weefsel zijn achtergebleven; teveel verstoring door grootschalige gebouwen met veelal platte daken. Toen ik door de Ginnekenstraat liep, telde ik dat een derde van de historische gevels onherkenbaar verminkt is. Vervolgens heb ik in onze binnenstad, vanaf de Watertoren – op Open Monumentendag – en vanaf de Sint-Jan, de littekens geteld. Loeffstaete steekt er letterlijk en figuurlijk bovenuit.

Eerder heb ik een pleidooi van Antoine Jacobs ondersteund om onze binnenstad als 'Altstadt' te behandelen. Alleen bouwen en verbouwen, qua maat en vorm, passend in de historische context. Het Groot Ziekengasthuis is gesloopt. Wat daar teruggebouwd gaat worden is minstens als een verbeter-

ring ten opzichte van de ziekenhuiskoloss uit 1974 te beschouwen.

Geldt dat ook voor het nieuwe theater?

Destijds – in 1987 – is ter bescherming van het stadsgezicht Binnenstad-Oost, Sint-Jan en omgeving, een bestemmingsplan vastgesteld. Het is principieel onjuist in een te wijzigen bestemmingsplan die bescherming op te heffen. Bij een vroegere beoogde uitbreiding van het theater heeft de rechter dat oordeel bevestigd.

Vanuit Het Bossche Broek verstoort het huidige theater de zichtlijnen op de Sint-Jan. De hoogte en vorm van het gebouw passen niet op deze plek in relatie tot de historische omgeving.

Het nieuwbouwplan voorziet een nog hoger en nog groter bouwwerk. Een groter litteken?

B

In Memoriam

Jan Verhoeven 1946 – 2017

Op vrijdag 3 februari 2017 overleed plotseling Jan Verhoeven. Op 10 februari 2017 is van hem afscheid genomen, waarbij ook vertegenwoordigers van de Kring Vrienden aanwezig waren. Jan was al geruime tijd vrijwilliger bij de Kring.

Sinds 2006 functioneerde hij als archivaris en hij verzorgde in die functie het archief van de Kring. De onderste lade van een bureau op de administratie van de Kring was het verzamelpunt van stukken die een plaats moesten krijgen in het archief. Jan zorgde er voor dat dit op een goede manier gebeurde, zodat de stukken op de juiste wijze werden gearcheveerd en ook weer konden worden terug gevonden. Daarnaast was hij vanaf het begin betrokken bij het project P3W van het Kenniscentrum van de Kring. Dit project heeft tot doel om de cultuurhistorische informatie van de Kring digitaal te ontsluiten en voor alle vrijwilligers beschikbaar te maken. Dit was geen gemakkelijke opgave, maar Jan trok samen met anderen die kar met verve en doorzettingsvermogen.

We zijn Jan Verhoeven erkentelijk voor zijn inzet als vrijwilliger van de Kring en wensen zijn familie veel sterkte.

January 2017 • NUMBER 4 •

BOSCHER
RINZEN